

**АЛИШЕР НАВОЙЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ХУЗУРИДАГИ ФАН ДОКТОРИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАСИНИ БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01
РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

**АЛИШЕР НАВОЙЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК
ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

АХАТОВА МАХБУБА САЛИМОВНА

ЎЗБЕК ТИЛИ ТАСАВВУФ ЛЕКСИКАСИ

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ (DSc) ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2021

**Филология фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати
мундарижаси**

**Content of Dissertation Abstract of Doctor of Science (DSc) on Philological
Sciences**

**Оглавление автореферата диссертации доктора наук (DSc) по
филологическим наукам**

Ахатова Махбуба Салимовна Ўзбек тили тасаввуф лексикаси.....	3
Ахатова Махбуба Салимовна Tasavvuf lexicon of uzbek language.....	31
Ахатова Махбуба Салимовна Лексика тасаввуфа узбекского языка.....	57
Эълон қилинган ишлар рўйхати List of published works Список опубликованных работ.....	61

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ХУЗУРИДАГИ ФАН ДОКТОРИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАСИНИ БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.FII.19.01
РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК
ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

АХАТОВА МАХБУБА САЛИМОВНА

ЎЗБЕК ТИЛИ ТАСАВВУФ ЛЕКСИКАСИ

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ (DSc) ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2021

Фан доктори (DSc) диссертацияси мавзуси **Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида B2021.4.DSc/Fil344 рақам билан рўйхатга олинган.**

Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (Ўзбек, инглиз, рус (резюме) Илмий кенгаш веб-саҳифасида (www.navoiy-uni.uz) ва «Ziynet» Ахборот таълим порталида (www.ziynet.uz) жойлаштирилган.

Расмий оппонентлар:

Дадабоев Ҳамидулла Арипович
филология фанлари доктори, профессор
Содиқов Қосимжон Позилович
филология фанлари доктори, профессор
Ўразбоев Абдулла Дурдиевич
филология фанлари доктори

Етакчи ташкилот:

Самарқанд давлат университети

Диссертация ҳимояси А.Навоий номи Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ҳузуридаги Илмий даража берувчи DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2021 йил «17» 12 соат 10⁰⁰ даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100100, Тошкент шаҳри, Яққасарой тумани, Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, 103. Тел.: (+998 71) 281-42-44; факс: (+998 71) 281-42-44; (www.navoiy-uni.uz).

Диссертация билан А.Навоий номи Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (852-рақами билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100100, Тошкент шаҳри, Яққасарой тумани, Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, 103. Тел.: (+998 71) 281-42-44; факс: (+998 71) 281-42-44;

(www.navoiy-uni.uz).

Диссертация автореферати 2021 йил «13» 12 куни тарқатилди.

(2021 йил 13.12 даги 1- рақамли реестр баённомаси).



Ш.С.Сирожиiddinov
Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш раиси, ф.ф.д., профессор

К.У.Пардаев
Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш котиби, ф.ф.д.

И.М.Махмудов
Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш қошидаги илмий
семинар раиси, ф.ф.д., профессор

КИРИШ (Докторлик (DSc) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳоннинг илғор бадний карашлари таракқиётида муҳим аҳамият касб этган туркий адабиёт учун тасаввуфий адабиёт гўё бир тамал тоши кабидир. Тил нуқтаи назаридан каралса, биргина ўзбек тили доирасида тасаввуф лексикаси миқдор жихатидан чексиз уммондек гўё. Биргина мисол: мазкур лексик қатлам доирасига кирувчи шахсни англаувчи истилоҳларнинг сони 550 атрофида, “*тасаввуф илми*” мазмунини ифодаловчи сўзларнинг миқдори эса 30 дан ортикни ташкил қилади. Уларнинг бири “*мистика*”. “*Мистика*”нинг мазмуни “*дунёдан беҳожат бўлиш*”. Айрим фарқли жихатларини эътиборга олмаганда, бу айнан авлиёлар илми, тасаввуф демакдир. Унда “*экстремистицизм*” нима? (“*экстрн*” “*чет, ташқари*” мазмунини ифодаловчи сўз) бу бирор-бир мақсад (масалан, моддий мақсад)ни кўзлаб фаолият юритиш демакдир. Демак, *мистика* (яъни тасаввуф) “*дунёдан беҳожат бўлиш*” экан, *экстремистицизм* тасаввуф илмига, яъни маърифатга, авлиёнинг илмига, илму ирфон ва буюк маънавиятга қарши оқим дегани бўлади. Бундан жамиятда баъзан хуруж қилиб турадиган экстремистик (тасаввуфга қарши) оқимлар билан авлиёнинг илми ўртасидаги ихтилоф (карама-қаршилиқ) ва мазкур илм (унинг тил хусусиятларининг ҳам) ўрганилишининг бугунги кундаги аҳамияти қай даражада жанлиги ҳақида аниқ хулосага келиш мумкин.

Дунё маърифати цивилизациясига эришиш йўлида тасаввуф илмини ўрганиш қанчалик зарур ва аҳамиятли бўлса, унинг тилини, туркий тиллар, хусусан, ўзбек тили ривожига бўлган улкан таъсирини ўрганиш ҳам шунчалик зарур ва аҳамиятлидир. Лекин бу соҳада тилшунос олимлар томонидан қилинган ишлар ҳали деярли мавжуд эмас. Бу соҳада шу бугунга қадар бор бўлган адабиётларни ўрганиш, улардаги ўзига хосликларни ёритиш масалалари талқин этилмаган, зарурий илмий хулосалар чиқариш масалалари тилшуносликда ёритилмаган. Шу сабабли олиб борилган ишлар салмоғидан келиб чиқиб, бу йўналишда ўзбек тилида тасаввуфий луғавий қатламни ўрганиш ва баҳолаш, умумтилшунослик назариясини тўлдириш учун ҳам яхлит ва умумий хулосалар чиқариш имконини беради.

Мустақиллик йилларидан комил инсонни тарбиялаш йўлидаги дастлабки қадам ёшлар онгида маърифий бўшлиқ қолдирмай баркамол авлодни вояга етказиш мамлакат олдида ҳам энг устувор вазифалардан бири бўлиб келмоқда. Инсонни комилликка ундаш – аввало, хулқ гузаллигига эришиш, ахлоқни камолга етказишга йўллаш демакдир. Тасаввуф – хулқ-атвор гузаллиги. Ҳукумат томонидан бу масалага давлат сиёсати даражасида қаралаётган бир пайтда “комил инсон гоёси”ни тарғиб қилувчи илми ирфонни – тасаввуф илмини бевосита ўрганиш, унинг лексикаси бўйича тадқиқотлар яратиб долзарб аҳамият касб этиши шубҳасиз.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ–2909-сон «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 24 майдаги ПҚ – 2995-сон

«Кадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ – 2789-сон «Фаилар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ – 3271-сон «Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида»ги қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 16 февралдаги «Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари» 24-Ф-сон мавзусидаги халқаро конференцияни ўтказиш тўғрисида»ги фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва маъносини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5850-сон фармойиши ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа маъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу тадқиқот муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Тадқиқот республика фан ва технологиялари ривожланишининг «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш» устувор йўналиши доирасида амалга оширилган.

Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи¹. Жаҳон ирфоний илмида Ибн Ҳанбалнинг «Муснад» (Истанбул), Фахриддин Ироқийнинг «Ламаот. Сафат» (Истанбул, 1985), Афибийнинг «Фит тасаввуфил Исломи» (Қоҳира, 1956), Сухравардийнинг «Аворифул маориф» (Байрут, 1966), Фахриддин Ироқийнинг «Ламаот. Сафат» (Истанбул, 1985), Сулаймон Оташнинг «Ишораи тафсир мактаби» (Анкара, 1974), Жаъфар Содикнинг «Ёрон. Исломи тасаввуфида робита масаласи» (Арзирум, 1986), Журжонийнинг «Маърифат» (Истанбул, 1775), М. А. Жушоннинг «Тасаввуф ва ҳаёт» (Истанбул, 1996) Аҳмад Авни Қуноқнинг «Фусул Ҳикам» (Истанбул, 1994), Ибн Арабийнинг «Маърифат

¹ Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи <http://www.istanbul.edu.tr/tr>; <http://www.ankara.edu.tr>; <http://literature.az/language>; www.Ziyouz.Com/O'zbektiliterminologiyasi; www.islom.uz/Qurontafsihi.2008yil; <http://www.Islomvetasavvuf.Org/Islamvetasavvuf> haqqida bilgikaynagi; <http://www.tasavvuf.Info/makalalar/tasavvufvesufilar>; <http://www.Tasavvufinedir.Com/Tasavvufimerlari>; <http://www.Tasavvufinedir.Com/Tasavvufhaqqida/MeshhurTasavvufEkoollari/Nakshandiy,Kubraviye,Kadhiye>; <http://www.Tasavvufinedir.com/Makaleler/TasavvufGagirlirKen>; <http://www.tasavvuf.com>; <http://www.tasavvuf.gen.uz>; <http://www.caniventasavvuf.com>; <http://www.islamvetasavvuf.com>; <http://www.izmirtasavvuf.com>; <http://www.ilmvetasavvuf.com>; www.Ziyouz.Com/O'zbektiliterminologiyasi; www.Ziyouz.Com/ [аниленко В. П. Русская терминология: опыт лингвистического описания]; org/wikipedia/Tasavvuf www.tasavvufi-suhbetlar.com/ www.SeyhSuleymanelCezali.DelailulHayrat; www.amasyushzadetasavvuf.com www.tasavvuf.uz/tasavvuf www.tasavvufadabietii.Tasavvufasoslari. www.tasavvufhaqqidaayrimmulohazalar/Tasavvufallomlari; <http://iza.tj/ru/institutyazyka-literatury-vostokovedeniya-i-pismennogo-naslediya-im-rudaki>; <http://tashgiv.uz/ru/>; <http://www.samdu.uz> бошқа манбалар асосида ёрилди.

ва ҳикмат» (Истанбул, 1997) каби илмий асарлари ярагилган. Хориж тасаввуфшунослигида мазкур иимга оид араб тилида «Миръот ушшок», Футухоти Маккия», «Истилохоти суфия», форс-тожик тилида «Ғиёс ул-луғот», турк тилида «Tasavvuf teremlere süzluku» («Тасаввуф терминлари луғати») катта ҳажмли луғатлар дунёга келган. Тасаввуфга алоқадор ходисалар, тушунчалар ва муҳим муаммоларни илмий-назарий ҷаҳатдан ўрганиш борасидаги изланишлар дунёнинг етакчи илмий марказларида Istanbul Universitesi (Туркия); Oxford, Kembrijd universitetlari (Буюк Британия); Ankara Universitesi, Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рудакӣ (Тожикистон); Aligarh Muslim University, Delhi University (Ҳиндистон); Azərbaycan milli elmler akademiyasi Nizami adına adabiyat institutu (Озарбайжон); Институти восточных рукописей в Санкт-Петербурге (Россия); Институти Востокоеведение АН Украина им А. Крымского (Украина); Балх давлат университети (Афғонистон) да ва юртимизда Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти; Ўзбекистон Миллий университети; Тошкент давлат Шарқшунослик университети, Самарқанд давлат университети; Бухоро давлат университети; Алишер Навоӣ номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетига олиб борилмоқда.

Жаҳон тилшунослигида, хусусан соҳалар лексикасини ўрганишга йўналтирилган тадқиқотлар натижасида қуйидаги илмий нағижалар олинган: терминлар корпусини яратишнинг лингвистик асослари, лексикада инновацион жараёнлар, терминларнинг лингвокогнитив қиёсий таҳлиллари, лексик-прагматик воситаларнинг қўлланилиш хусусиятлари (Istanbul Universitesi, Gazi Universitesi, Azərbaycan milli elmler akademiyasi Nizami adına ədəbiyyat İnstitutu, دانشگاه تهران, Оксфорд университети, Институти забон, адабиёт, шарқшиноси ва мероси хаттии ба номи Рудаки, Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, Тошкент давлат шарқшунослик институти, Алишер Навоӣ номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети).

Дунё маърифат илмида илмий-иждодий лабораторияларни янгича ёндашув ва концепциялар ёрдамида тадқиқ этишнинг қуйидаги устувор йўналишларида тадқиқотлар олиб борилмоқда: Куръон ва ҳадис ибораларидаги шариат аҳкомларига далолат қилувчи мазмунларни инкор этмаган ҳолда, уларнинг ботиний, сўфиёна маъноларини ёритиш, тасаввуф таълимотида тимсоларнинг рамзий маънолари, мумтоз тасаввуфий шеъриятда поэтик анъана синтезининг намоён бўлиш мезонларини очиб бериш.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон тилшунослигида асрлар синовидан ўтган буюк аждодларимизнинг ёркин асарлари лингвистик тафаккурнинг энг юксак чуққиси сифатида баҳоланади. Умумжаҳоний маърифат, умумтуркий лингвистика соҳасида қўйилган дастлабки қадам сифатида ҳам мазкур илмий иш нақадар аҳамиятлидир. Бугун замонавий ва

мукаммал тадқиқот усул ва воситалари асосида яратилган илмий асарларгина умумбашарий цивилизацияга том маънода хизмат қила олади.

Дунёнинг қўллаб тилшунослари томонидан яратилган илмий тадқиқотларга шу нуқтаи назардан ёндошилганлиги кузатилади. Тасаввуф тилининг фонетик, грамматик ва лексик хусусиятларини ўрганишга бағишланган катта ва муҳим тадқиқот иши, лексик соҳа тилининг этимологик ва диалектал илдизлари, унинг таркибий қисми ва ўзбек тилидаги асослари, тасаввуф тилининг ҳозирги тилдаги аҳамияти ҳамда унинг ўзбек адабий тили, халқ жонли тили, араб, форс-тожик ва бошқа тилларга муносабати каби бир қатор муҳим масалаларга ханузгача қўл урилмасдан келинган.

Ўзбек тилшунослигида Т. Юлдошевнинг «Навой ва Бобурнинг ислом фарзларига бағишланган асарларида шаръий атамаларнинг лисоний таҳлили» (Тошкент, 2004) номли номзодлик ишида шаръий терминларнинг лексик-грамматик хусусиятлари, лексик қатламдаги лексик-семантик жараёнлар, умуман шаръий терминларнинг тил хусусиятлари атрофлича ўрганилган. Тасаввуфнинг дунёга келишига таъсир кўрсатган исломий манбаларнинг бири шаръий тушунчалардир. Маълумки, тасаввуфда маънавий комиллик йўли тўрт босқичга ажратилади: 1. Шариат. 2. Тарикат. 3. Маърифат. 4. Ҳақиқат. Тасаввуфда муҳим аҳамият касб этган валийлик ва унга боғлиқ моҳиятлар ояту ҳадисларга асосланган. Маҳмуд Шабустарий шариатни – пўст, ҳақиқатни – мағизга қиёслайди. Ва пўст билан мағиз оралиғини тарикат деб атайди.

Т. Юлдошев ўз номзодлик ишида ўзбек тилидаги шаръий терминлар ва шаръий маънолар билан боғлиқ масалаларни ҳар томонлама батафсил ёритган. Диний матнларнинг услубий-функционал хусусиятлари (Фарғона давлат университети), диний фразеологизмлар трансформацияси: семантик ва лингвимаданий аспектлар (Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети) масалалари борасидаги изланишлар жараёни ҳам диний лингвистика доирасида давом этмоқда. Тасаввуфнинг марказини тарикат тушунчалари ташкил этганлиги сабабли ишимизда *таҳорат*, *намоз*, *рўза*, *закот* каби шариат терминларининг шаръий маъноларини эмас, тарикатда англатадиган ботиний маъноларини ёритишга, уларнинг маънавий гуруҳларини кўрсатишга урғу берилган.

Х. Нетьматов «Тажалли тасаввуф билиш назарияси ва тилшунослиқда синтаксисни ўрганиш масалалари»² номли мақоласида фонетик, морфологик ва бошқа тил ҳодисаларини синтаксисни ўрганиш жараёнида аралаштирмаслик, соф синтактик таҳлил олиб бориш фикрини билдиради. Бу мулоҳазани «фаҳм ва идрок – тажаллиси» мисолида асосламоқчи бўлади. Мақолага кўра фаҳм тажалли этиб идрокнинг йўлини тўсади, яъни тилшунослик нуқтаи назаридан фонетик, морфологик ва бошқа категориялар гап таркибида тажалли этади. Мана шу тажаллидан воз кеча олсак, бугунги

² Ўзбек тили ва адабиёти. Х.Нетьматов. Тажалли тасаввуф билиш назарияси ва тилшунослиқда синтаксисни ўрганиш масалалари. 1993 йил. 2-сон.

синтактик таҳлилда мураккаблик ва тушунилмасликдан халос бўламиз. Мақолада синтактик жараёнлар диалектика ва субстанция ходисаларига боғланган ҳолда талкин этилган. Унда тилда соҳалар лексикаси, хусусан тасаввуфга оид қатламга лексик система сифатида ёндошиш, уни терминологик аспектда тадқиқ этиш нуктаи назарига яқинлаштириш ҳам бўлмаган.

Тасаввуфга оид луғавий қатламнинг тил хусусиятлари тармоқ лексикасини системали тадқиқ этиш аспектида монографик ҳажмда ўрганилмаган. Яъни, тасаввуф лексикаси яхлит система сифатида таҳлил этилган илмий-назарий иш мавжуд эмас. Тасаввуфий-ирфоний соҳа нафақат ўзбек, балки дунё тилшунослигида тил аспектларида яхлит тизим шаклида тадқиқ қилинмаган.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари билан боғлиқлиги. Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети илмий-тадқиқот режасига мувофиқ «Ҳозирги ўзбек тилининг систем-структур, антропоцентрик ва ареал тадқиқи» мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади тасаввуфий лексикани системали текшириш, асосий фонди, мавзуй гуруҳлари, семантикаси, шаклланиш ва таракқиёт йўллари, бойиш манбалари, ўзбек тилида тутган ўрнини белгилаш, ясаиш усуллари, бошқа лексик тизимлардагидан фарқли жиҳатлари, маънодошлик, зид маънолилиқ, кўп маъноли лексемалар маъноларининг кўчиш йўллари ва усулларини аниқлаш, луғатларда тасаввуфий сўзлар талқинидаги услубий, мантаний ғализликларни очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

ҳозирги ва эски ўзбек адабий тили, аниқроғи, шеърӣ асарлар, назарӣ ва тарихӣ манбалар, матбуот саҳифалари, асосӣ луғатларда ўз ифодасини топган тасаввуфга алоқадор лексик бирликларни йиғиш, уларни тизимлаш ва шарҳлаш;

тасаввуф лексикасининг шаклланиш тарихи, луғавий бирликларнинг тарихӣ – этимологик таркиблари, ҳар бир мавзуй гуруҳни ташкил этувчи истилоҳларнинг бирлаштирувчи белгиларини аниқлаш;

тасаввуф истилоҳларининг ясаиш усуллари, бошқа лексик тизимлардагидан фарқли жиҳатлари, соҳадаги маънодошлиқ, зид маънолилиқ ходисаларини текшириш, кўп маъноли лексемалар маъноларининг кўчиш йўллари ва усулларини белгилаш;

асосӣ луғатлардаги, тасаввуфий маънодаги сўзлар талқинидаги услубӣ ғализликларни кўрсатиш ва сўз қўллаш учун тавсиялар бериш, тасаввуф ва шеърӣят муносабатларини ёритиш;

тасаввуфда “Шахс ифодаловчи истилоҳлар луғати” ва “Тасаввуф лексикаси маънодошлар луғати”ни тузиш.

Тадқиқотнинг объектини тасаввуфшуносларнинг тасаввуф ва назариясига оид асарлари таржималари, мақолалари, мумтоз тасаввуф

адабиёти намуналари, “Накшбандия”, “Ислом нури” газеталари, “Ўзбекистон мусулмонлари”, «Ҳидоят сари» журналлари ва бошқа матбуот саҳифалари, луғатлар, дарслик ва қўлланмалардан тўпланган лисоний материаллар ташкил қилади.

Тадқиқотнинг предмети тасаввуфий лексик қатламни ташкил қиладиган истилоҳлар - оқдин қўлланилган ва ҳозир истеъмолда қўлланилаётган (хоҳ у таржима асарларда бўлсин, хоҳ тасаввуф тарихи, назариясига, мумтоз тасаввуфий шеърят намуналари таҳлилларига оид бевосита яратилаётган асарларда ёки оғзаки нутқда бўлсин, катъий назар) соҳага алоқадор луғавий бирликлардан иборат.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертация мавзусини ёритишда асосан, кузатиш ва қиёслаш, лексикани, хусусан, соҳалар лексикасини система сифатида тадқиқ этиш, қиёсий - тарихий, тавсифий, таснифий, генетик таҳлил қилиш усулларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгиллиги қуйидагилардан иборат:

тасаввуфий тушунчаларни ифодаловчи истилоҳлар тўпланиб, уларнинг яхлит лексик қатлам сифатида муайян системани ташкил этиши монографик тарзда асосланган, уларнинг ясаиш усуллари, ўзига хос номланиш хусусиятлари, морфологик ва семантик таркиблари, истилоҳларнинг луғавий манбаси, ўз ва ўзлашма қатлами очиб берилган;

маънодошларнинг тасаввуфдаги бирлаштирувчи, фарқланувчи нозик маъно қирралари кўрсатилган ҳамда зид маъноли лексемаларнинг семалари тафовутлар эволюциясига урғу берилган ҳолда генетик таркиби текширилган;

кўп маъноли лексемалар маъноларининг ривожланиши учун туртки бўлган объектив сабаблар, шаклдошлардан фарқли жиҳатлари кўрсатилган, маъно кўчиш йўллари ва усуллари аниқланган;

тасаввуфий тушунчани ифодаловчи лексемаларнинг асосий луғатларда қай тарзда ифодаланганлиги, изоҳлардаги услубий гализликлар ва уларни тузатиш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқилган;

тасаввуф ва шеърят муносабатлари мумтоз адабиёт намуналарида қўлланган тасаввуфий сўзларнинг лексик-грамматик хусусиятлари очиб берилиб, соҳада мавжуд муаммоларни бартараф этиш масаласи асосланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат: тасаввуфнинг инсонни маънавий камолатга етказиш ҳақидаги қарашлар, умуминсоний қадриятлар, миллат маънавий онгининг юксалиши, бугунги кун ўқувчисининг дунёқарashi, тафаккурини шакллантириш ва жамиятнинг маънавий-маърифий, ахлоқий-эстетик юксалишида муҳим аҳамият касб этиши асосланган;

системали тадқиқ усуллари воситасида ўзбек тили, лексика, терминология ва тасаввуфий лексиканинг системали ҳодиса эканлиги илмий далиллар ёрдамида исботланган;

лексик-семантик майдоннинг ўрганилмаган жабҳаларидан бири, ҳолат билан боғлиқ илм саналган тасаввуфга оид луғавий қатламни

лексикологик-терминологик аспектда тадқиқ этиш самарали натижа бериши кўрсатилган;

Ўзбек тили тасаввуф лексикасининг мавзуий гуруҳлари, сўзларнинг семантикаси, сўз ясалиш усуллари, истилоҳларнинг тил манбаси, ўз ва ўзлашма қатламлари аниқланиб, маънодошлик, вариантлилиқ, зид маънолилиқ, кўп маънолилиқ ҳодисалари асосланиб, соҳага оид луғавий қатламнинг луғатлардаги ифодаси ёритилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги қўлланилган ёндошув, усуллар ва назарий маълумотларнинг илмий ва бадиий манбалардан олинганлиги, келтирилган таҳлиллар лексикани системали тадқиқ қилиш: «Мавзуий гуруҳларга бўлиб ўрганиш методи», «Сўзларнинг шакл структурасига кўра системалаш методи», «Сўзларнинг ясалиш структурасига кўра системалаш методи» ва «Сўзларни тарихий-этимологик гуруҳларга ажратиш методи», «Сўзларнинг тарихий-этимологик гуруҳларга бўлиб системалаштириш методи», «Сўзларнинг маъно структурасига кўра системалаштириш методи», «Сўзларнинг функционал-частотавий жиҳатларига кўра системалаштириш методи» ва бошқа методларга таянган ҳолда иш олиб борилганлиги, назарий фикр ва хулосаларнинг амалиётга жорий этилганлиги, олинган натижаларнинг ваколатли тузилмалар томонидан тасдиқланганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти тасаввуфнинг инсонни маънавий камолатга етказиши ҳақидаги қарашлар, умуминсоний қадриятлар, миллат маънавий онгининг юксалиши, бутунги кун ўқувчисининг дунёқараши, тафаккурини шакллантириш ва жамиятнинг маънавий-маърифий, ахлоқий-эстетик юксалишига оид илмий-назарий хулосалар тилшунослик ва адабиётшунослик соҳасини янада бойитишга хизмат қилиши билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти шундаки, хулосалар ва тавсиялардан Олий Маҳад, Ислом академияси, Ислом цивилизацияси маркази, Ал-Бухорий номли илмий тадқиқот маркази, Ҳадисшунослик мактаби, Шарқшунослик институти, олийгоҳларнинг филология, журналистика факультетлари, ўрта махсус ислом билим юртлари талабаларига маъруза ва семинар машғулотлари мазмунини бойитиш, малакавий битирув ишлари, магистрлик диссертациялари ёзишда, маънавий қадриятларимизнинг ўрни ҳақида маърузалар ўқишда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Ўзбек тили тасаввуфий лексикасининг систем тадқиқи бўйича олинган илмий натижалар асосида:

Бобораҳим Машраб ва Аҳмад Яссавийнинг комил инсон гоёяси билан сўғорилган шеърини асарлари таҳлилига доир илмий-назарий хулосалардан 5.1.17 рақамли «Шарқ мумтоз адабиётида комил инсон концепцияси» (2003-2007) мавзусидаги фундаментал лойиҳанинг назарий қисмида фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим

вазирлигининг 2020 йил 12 ноябрдаги 89-03-4613-сон маълумотномаси). Натижада Бобораҳим Машраб ва Аҳмад Яссавийнинг комил инсон ғояси билан суғорилган шеърый асарлари замонавий таҳлили, миллий адабиётимиз тарихидаги мумтоз асарлар марказида турган комил инсон концепциясининг улуғ шоирлар шеъриятида тақомиллашишига оид муаммолар ечилишига хизмат қилган;

Шарқ мумтоз сўз санъати комил инсон концепцияси тарихини асослаш, генетик таркибини белгилашга доир илмий маълумотлардан ОТ-Ф8-002 рақамли «Ҳозирги замон цивилизациясининг инсон ижтимоий қиёфасига таъсири» (2007-2011) мавзусидаги фундаментал лойиҳада фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 12 ноябрдаги 89-03-4613-сон маълумотномаси). Натижада шарқ мумтоз сўз санъати комил инсон концепцияси тарихини асослаш бўйича муайян хулосалар чиқариш имконини берган ва лойиҳадаги баъзи тушунчалар изоҳига аниқлик киритилишига хизмат қилган;

“Шаҳс ифодаловчи истилоҳлар луғати” ва “Тасаввуфий лексика маънодошлари луғати”дан “Ислом энциклопедия”си (2015-2017) амалий лойиҳасида фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2020 йил, 09 декабрдаги 6216-сон далолатномаси). Натижада ислом энциклопедиясининг биринчи нашри³ амалга оширилган, аҳли ҳақ, бадаъ, кубровийлик, набий, солиқ каби тушунчаларнинг изоҳларидаги камчиликларни тузатиш, чашмаи Айюб, хирка, такво, ташбих, зоҳид, Билқис каби тушунчаларни изоҳлашда муҳим манба бўлиб хизмат қилган;

“Алишер Навоий асарларида ҳалоллик талқини” йўналишидаги муҳим илмий-назарий хулосалардан Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг Маҳалла радиоканалида «Мунаввар соатлар» эшиттириши сценарийларини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг 2020 йил 07 февралдаги 22-4-35-78-сон маълумотномаси). Натижада кўрсатувлар илмий-назарий маълумотлар билан бойитилиб, уларнинг илмий-маърифий савияси ошган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 3 та халқаро ва 18 та республика илмий-назарий анжуманларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича жами 34 та илмий иш чоп этилган: 1 та монография, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 12 та мақола, улардан 2 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг ҳажми ва тузилиши. Диссертация кириш, 4 боб, хулоса, шартли қисқартмалар, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловадан

³Ислом: энциклопедия (З. Хусниддинов таҳрири остида). - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2003.

иборат бўлиб, ҳажми 271 саҳифани ташкил қилади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги, зарурати, тадқиқотнинг мақсади, вазифалари, объекти, предмети, фан ва технологиялар ривожининг устувор йўналишларига мослиги, хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи, тадқиқотнинг илмий янгилиги, амалий натижалари, ишончлилиги, назарий ва амалий аҳамияти, амалиётга жорий этилиши, апробацияси, эълон қилинган ишлар ва тадқиқот тузилиши кўрсатилган.

Ишнинг «**Ўзбек тилининг тасаввуфий лексик қатламининг мавзуй гуруҳлари ва семантикаси**» деб номланган 1-бобида дастлаб тилни мавзуй гуруҳларга бўлиб ўрганиш хусусида тилшунослиқдаги турлича қарашлар ҳақида керакли мулоҳазалар билдирилган, тасаввуф илмига оид луғавий қатлам мавзуй тасниф асосида тадқиқ қилинган. Ва муайян мавзуй гуруҳни ташкил этувчи истилоҳларнинг шу гуруҳга тааллуқли маънолари ёритилган, яъни истилоҳлар семантикаси очиб берилган. Ўзбек тили тасаввуфий лексикаси куйидаги мавзуй гуруҳлардан иборат эканлиги аниқланган:

1.Мавҳум тушунчаларни ифодаловчи истилоҳлар. 2.Шахс ифодаловчи сўзлар. 3.Тасаввуфий тимсол англатувчи сўзлар. 4.Моддий унсур номлари.

1.1. Мавҳум тушунчаларни ифодаловчи истилоҳлар ўз навбатида шундай микрогуруҳлардан иборат эканлиги кўрсатилган:

1.1.1.«Аллоҳ Таолонинг тасаввуфий асарларда келган гўзал исмлари ва уларнинг семантикаси» номли мазкур бандда Олам яратувчиси маъносини ифодаловчи истилоҳлар аташ, доимий номига айланиши хусусиятига кўра куйидаги микрогуруҳларга ажратиб ўрганилган ва семантикаси аниқланган:

1) ягона, холис борлик маъноси билан боғлиқ ҳолда номланган исмлар: *Ҳақиқий вужуд, Мутлақ вужуд, Зоти Хувият, Мутлақ Амо, Муқаддас рух, Қудси рух, Бирубор,Алиф*; 2) илоҳий ишқ билан боғлиқ ҳолда номланган исмлар: *Жамоли илоҳий, Яширин хазина, Ҳусни мутлақ*; 3)ягона бошқарувчи маъноси билан боғлиқ ҳолда номланган исмлар: *султон, хожя, раҳбар, сарвар*; 4) Аллоҳга мурожаат шакллари билан боғлиқ номлар: *У,Ўзи.*

Вазифавий-услубий жиҳатдан гуруҳлаш методи асосида истилоҳлар куйидагича ажратилган:

1.Соҳада қўлланувчи: *Ҳақиқий вужуд, Мутлақ вужуд, Зоти хувият, Мутлақ Амо, Муқаддас рух, Қудси рух, Вужуди мутлақ, Воҳиди қудрат* ва б.

2.Умумистеъмолдаги сўзлар: *Аллоҳ, Худо, Тангри, Яратган, Холик, Парвардигор, Ҳақ* ва б.

1.1.2. “Шаръий истилоҳлар ва уларнинг семантикаси” номли банд куйидагича икки қисмга бўлиб ўрганилган:

1.1.2.1. Шаръий истилоҳларнинг мавзуй гуруҳлари. Улар шундай

микрогурухлардан иборатлиги асосланган: 1.Ақоид (ақида)га оид истилохлар: *китоб, охират, номаи аъмол* ва б. 2.Таҳоратга оид истилохлар: *мусалло, ер таҳорати, аврат, сатр-и аврат* ва б. 3.Намозга оид истилохлар: *жума намози, жамоат намози, жалсада товонга ўтирмақ, чордона қуриб ўтирмақ* ва б. 4.Закотга оид истилохлар: *закот қисмини ажратиш, закотни бериш чогида ният қилиш, закотни бериладиган кишига етказиш* ва б. 5.Рўза (араб. савм)га оид истилохлар: *фарз рўза, вожиб рўза, каффорат рўза, назр рўза* ва б. 6.Ҳажга оид истилохлар: *Зул-хулайфа, Жаҳфа,ифрод, қирон, таматтуъ, умра* ва б.

1.1.2.2.Шаръий истилохларнинг тасаввуфда аниқлашчи маънолари номли бандда *таҳорат, намоз, рўза, закот, ҳижоб* каби истилохларнинг тариқатда аниқлашчи маънолари ҳақида мулоҳазалар баён қилинган. Масалан, тариқатдаги *закот* охиратга оид фойдадан берилди. Яъни охират фақирларига ва унга мухтожларга тарқатилади. *Ҳижоб* (араб. “*парда, ёпинғич*”) – мусулмон аёлларнинг қўчага чиққанда танасининг *аврат* қисмини беркитиб турадиган ёпинғич⁴ни билдиради. Тариқатдаги *ҳижоб* – *парда, тўсиқ. Ошиқни маъшуқасидан ажратадиган ёки йироқлаштирадиган парда. Дунё ва охиратга оид тамаъ ва ниятлар инсонни Аллоҳдан ажратувчи ҳижоблардир*⁵.

1.1.3.Тасаввуф тариқатларининг номларини ифодаловчи истилохлар бандида дастлаб, *тариқат* (араб.“*йўл, усул*”) тасаввуф лексикасида куйидаги бир неча маъноларни ифодалаш учун қўлланилиши қайд этилган ва керакли мулоҳазалар билдирилган: 1)“*Босқич, мартаба*”; 2)“*Тасаввуфдаги тармоқ, йўналиш*”; 3)“*Сўфийлик йўлини танлаш*”.

Тариқатлар таснифи илмий ишда шу тарзда берилган:

Зикр кўринишига кўра тасниф: 1)*қиёмий тариқатлар (туруқи қиёмия)*: кўпроқ тик ҳолда зикр қилувчи тариқатлар; 2)*қуудий тариқатлар (туруқи қуудия)*: ўтириб зикр қиладиган тариқатлар; 3)*хафий тариқатлар (туруқи хафий)*: овоз чиқармай яширин зикр қилувчи тариқатлар, масалан, нақшбандия; 3)*жаҳрий тариқатлар (туруқи жаҳрия)*: овоз чиқариб зикр қилувчи тариқатлар; масалан, хилватия⁶.

Усулига кўра тасниф: 1)*тариқи ахёр (хайрлилар йўли)*; 2)*тариқи аброр (қалби софларнинг йўли)*; 3)*тариқи шуттор (ишиқ ва жазба аҳлининг йўли)*⁷.

Фикр тизимларининг ҳақ ва ботил бўлишига кўра тасниф: 1)*ҳақ (шаръий, ортодокс) тариқатлар*; 2)*ботил (гайришаръий, гетеродокс) тариқатлар* тарзида. Уларнинг семантикаси батафсил ёритилган.

1.1.4. “Сайру сулук тушунчаларини ифодаловчи истилохлар”

⁴ Исл. энц.

⁵ ТХ. Илова-лугат.

Тас.тар. – Б. 62.

⁷ MuhammadAliAyniy.Tasavvufitarixi. – Ist.: 1339. – Б.лар 193-194; IsmoilHakkifZmirli.Yangūkalamilmi.1-kitab. – Ist.: 1341.–Б. 155.

гуруҳида истилоҳлар шундай таснифланган ва семантикаси очиб берилган:

1.Холат билдирувчи истилоҳлар: *сақр, сахъ, муроқаб*а каби истилоҳлар семантикаси таҳлил қилинган. 2.Харакат ифодаловчи истилоҳлар: *узлат, хилват, чилла, арбаин* ва уларнинг семантикаси ёритилган. 3.«Маънавий манзил» ифодаловчи истилоҳлар: 1)даража-маком ифодаловчи: *нафси аммора, нафси лаввома, нафси мулҳима, нафси лаввома* ва б. истилоҳлар маънолари ҳақида сўз борган; 2)охирги манзилни ифодаловчи: *фано, тавҳид, ўлим, вуслат* сингари сўзлар семантикаси ёритилган; 3)маънавий борлиқ маъносидаги билдирувчи сўзлар: *Ариш, Курси, самоъ, лавҳул маҳфуз* ва бошқа истилоҳларнинг семантикаси ўрганилган.

1.1.5. «Илмлар номларини ифодаловчи истилоҳлар» бандида ботин ва зоҳирлигига кўра илмлар: 1)зоҳирий илм: *шариат илми/илми фикҳ, илми ҳадис, илми калом, илми тафсири*; 2)ботиний илм: *тавҳид илми, илми ладун, гайб илми* тарзида гуруҳланган.

Илм ифодаловчи сўзлар семантик нуқтаи назардан қуйидагича микрогуруҳлардан иборатлиги исботланган:

1.Завқий илм: *яқин, илмал яқин, илми ҳузурий, ҳоля илми* ва б. 2.Сирлилиқ билан боғлиқ илм: *илми асрор, гайб илми, илми ладун* ва б. 3.Одоб-ахлоқ илми: *фаросат илми, илми мушоҳада, муомалат илми, маърифат* ва б. 4. Нафсга қарши курашмоқ илми: *илми мужоҳада, музоҳара, муҳодара* ва б. 5.Тавҳидга оид илм: *тавҳид илми, шухудий тавҳид илми* ва б. Мазкур гуруҳларга хос семантика хусусида фикр юритилган.

1.1.6. «Илоҳий ишқ билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи истилоҳлар» бўлимида ишқиифодаловчи истилоҳлар 4 семантик гуруҳни ташкил этиши қайд этилган ва уларнинг нозик маъно оттенкалари аниқланган: 1.Қалб маъносидаги истилоҳлар: *қўнғил уйи, қўнғил тахти, ориф юрак, ориф қўнғил* ва б. 2.Илоҳий нур маъносини ифодаловчи истилоҳлар: *тажалли, жило* ва б. 3.Илоҳий муҳаббат ва унинг даражаларини ифодаловчи истилоҳлар: *илоҳий ишқ, вазед, ҳаво* ва б.

1.2. “Шаҳе маъносини ифодаловчи истилоҳларнинг мавзуий гуруҳлари ва уларнинг семантикаси” банди 2 қисмга бўлиб ўрганилган:

1.2.1. Муайян инсонларга қўйилган номлар ва уларнинг семантикаси қисмида Расулulloҳ Муҳаммад (с.а.в.)нинг номлари ва диний-ғасаввувий манбаларда учровчи муайян шахс номлари қуйидагича таҳлил қилинган:

1)Расулulloҳ Муҳаммад (с.а.в.)нинг номлари яъни аташ, доимий номига айланиши хусусиятига кўра шундай ажратилган: а)Расулulloҳ Муҳаммад (с.а.в.) нинг хос номлари ва улар семантикаси: *пайғамбарлар муҳри, амин, мустафо, Ҳабиб Аллоҳ, АбдуллоҳАҳмад, Аҳсан, Ажвад, Акрам, Амин* сингари номлар маънолари ҳақида сўз борган; б)Муҳаммад(а.с.)нинг бошқа пайғамбар(а.с.)ларга нисбатан ҳам

қўлланиладиган номлари ва уларнинг семантикаси: *расул, набий, пайгамбар* каби истилоҳлар таҳлил қилинган.

2)диний-тасаввуфий манбаларда учровчи муайян шахс номлари: *Хизр(а.с.), Маҳдий, Исо Масиҳ, Жаброил(а.с.), Макоил(а.с.), Исрофил(а.с.), Азройил(а.с.), кироман котибийн, чилтон* ва б. номарнинг семалари ёритилган.

1.2.2. Умумий шахс ифодаловчи истилоҳлар 2 бўлимга ажратиб тадқиқ қилинган:

1.2.2.1. Умумий шахс ифодаловчи истилоҳларнинг мавзуий гуруҳлари қуйидагича беришган:

1. Шариятга оид шахс отлари: 1)ибодат маъноси билан боғлиқ: *аҳли уқбо, порсо, тақводор, муслим, мусулмон, муттақий, обид* ва б; 2)мушриклик билан боғлиқ: *гуноҳкор банда, мулҳид, кофир, мужассамийлар, муртад, муаттила, осий, фосиқ* ва б; 3)шарият билан боғлиқ номлар: *бош муфти, доғий, мулла, мукотиб, мутавалли* ва б.

2. Тарикатга оид шахс отлари: 1)рижолул ғайба оид шахс отлари: *қутб, имом айн, мардони ғайб, равосий, авсот, нужабо, нуқабо* ва б; 2)илоҳий ишқ маъноси билан боғлиқ шахс отлари:*ишқ аҳли, биҳдул, гирён, глим кийган оишқ қуллар, девона, шаҳидбози, булбул, девонаи жули, жазба аҳли, пири муғон* ва б; 3)илм билан маъноси боғлиқ шахс отлари: *ирфон аҳли, донишманд, маъни аҳли, олим, оқил* ва б; 4)ҳолат билан боғлиқ шахс отлари: *аҳли ҳол, ибнул вақт, абул вақт, дарвеш (энг юксак ҳолли), жуийя (қорни очлар), мужтаҳид, шайх-ул ғайб//меъзон-ул ғайб, мусоҳиб, муштоқ* ва б; 5)фано билан боғлиқ шахс отлари: *аҳли фано, восили ҳақ, мутаваккил, Қутб-ул ақтоб, гавс;* б)олам маъноси билан боғлиқ шахс отлари: *кичик олам/олами суғро, аҳли шаҳодат, даҳр аҳли, мулк аҳли;* 7)сайру сулуқ билан боғлиқ шахс отлари: *йўлчи, мужоҳид, сайёҳ, сайёр, мусофир, сайёд* ва б; 8)инсонийлик сифатлари билан боғлиқ номлар: *марди Ҳақ, маъсум, огоҳ, озод, хайр халқи* ва б; 9)устоз маъносидаги шахс отлари: *шайх, ота, пир, маънавий ота, муриид//мурииди комил, устоз, чироқ* ва б.

Тадқиқотда шахс ифодаловчи сўзларнинг турли мазҳаблар ва шахснинг маънавий матабасига кўра гуруҳлари шу тарзда аниқланган:

Турли мазҳабларга кўра тасниф:

1.Шариятга оид: 1)аҳли сунна вал жамоага оид: *нақиб, ножия, ол ал-байт, салаф, тобеин, табаъа тобеин, саҳоба, суннат али, уммати расул* ва б. 2)ўзга дин вакиллари: *коҳин, муаттила, милла, мушаббиха* ва б.

2.Тарикатга оид: 1)тарикатга кирган маъноси билан боғлиқ: *сойил, солик;* 2)ботинийлик билан боғлиқ: *ботиний, шуттор, ғайб аҳли* ва б.

Шахснинг эришган маънавий матабасига кўра тасниф:

1.Тарикатга энди кирган: *толиб* (тарикатга кирмоқчи бўлган, аммо хануз қабул қилинмаган), *бадойих соҳиби, мубтадий* ва б. 2.Ўрта даражага эришган: *мурид* (истаги қабул этилиб, тарикатга олинган, *солик* – сайру сулуқни давом эттираётган), *ихвон, лавойих соҳиби, мутаवоссит* ва б.

3.Охирги хадга етган: *восил* (сайру сулукни тамомлаб, Аллоҳга восил бўлган), *мунтаҳий*.

1.2.2.2. «Шахс оти ифодаловчи истилоҳларнинг семантикаси» бўлимида айрим шахс ифодаловчи сўзларнинг маъновий хусусиятлари ёритилган. *Абдол, аброр, авлиё, озоҳ*, *озод* каби сўзларнинг бир мавзуий гуруҳга бирлаштирувчи мазмунлари очиб берилган.

1.3. «Тасаввуфий тимсол англатувчи сўзлар» уч турга бўлиб тадқиқ қилинган:

1.3.1. «Ранг ифодаловчи сўзлар семантикаси» бандида *яшил, оқ, қора* ранг ифодаловчи сўзлар куйидагича тасаввуфий мазмунларни тимсол қилиши таъкидланади: 1)сўфий киядиган либосларининг ранглари орқали сулукда эришилган маънавий даража; 2)инсоннинг амали ва маънавий даражасига кўра жаннатдаги мақоми; 3)сайру сулукдаги ўлим - сўфийнинг мужоҳада асосида нафсни енгиши маъносини; 4)нафс мартабалари ва пайғамбар (а.с.)лардан бири эришган маънавий мақомларни.

Нур тасаввуф илмида қуйидаги маъноларни ифодалаши айtilган: 1)Аллоҳ дини; 2)ҳақ йўл; 3)сўнги хадга етган солиқнинг аҳволи руҳияси; 4)солиқнинг қалби, танаси ва чеҳрасидан таралаётган нур; 5)или нури; 6)комил инсон руҳининг шакли; 7)ўн саккиз минг оламнинг номларидан бири (*нур* ёки *нурония* шаклида).

1.3.2. Рақам ифодаловчи сўзлар семантикаси таркибида (1)*етти рақами семантикаси* (а) нафс мартабаларини ифодалайди. Улар етти босқичдан иборат бўлганлиги сабабли унга *латоифи ситта* номи берилган; б)рижолул ғайбдаги *абдол* ёки *ахёр* дейилган *етти валий*ни англатади. Уларга *етти иқлим*ни бошқариш юклатилган); 2)*тўққиз рақами семантикаси* (*тўққиз кўк* ва б. бирикмалар); 3)*ўн саккиз рақами семантикаси* (“*Ўн саккиз минг олам*” - поэтик образлардан бири: *ориф ошиқ жон мулкида алам тортса, ўн саккиз минг қомуг олам гулгул бўлур* (Ҳикмат); 4)*қирқ рақами семантикаси* (а)хилватга “*қирқ*”, “*қирқ кун*” маъносини берувчи форс-тожикча *чэхилдан* келиб чикқан *чилла* ва арабча *арбаин* (*қирқ*) сўзлари қўлланилади⁸; б)*рижолул ғайбдаги нуҷабо* дейилган *қирқ валий* халққа ёрдам беришга масъулдир); 5)*уч ва уч юз, тўрт юз рақамлари семантикаси* (а)*уч* рақами бутун ҳаёт циклини - туғилиш, ҳаёт, ўлимни акс эттиради; б)рижолул ғайбдаги *уч юз валий ...*)⁹ атрофлича ёритилган.

1.3.3. «Ҳайвон номларини ифодаловчи сўзлар семантикаси» бандида ҳайвон номлари орқали 2 хил тасаввуфий тушунчалар англатилиши қайд этилган:

1)нафс мартабалари билан боғлиқ маънавий даражани кўрсатувчи белгини тимсол қилади. Улар 2 хил белги-сифатни англатади: а)ижобий белги (*туя, от, қўй, сигир* ҳайвонлари “*мунтаҳинна*” дея таъбир этилувчи нафсни намоён қилади); б)салбий белги (*арслон, бўри, тўнғиз* нафсининг

⁸Тас. тар. – Б. 78.

2ТХ. - Б. 234; Тас. тар. – Б. 97- 98.

аммора, лаввома ва *мулҳима* сифатларини кўрсатади); 2) инсон руҳининг шаклини англатади (ёмон одамнинг руҳи *бўри*, яхши инсоннинг руҳи келинчак шаклида, комил инсоннинг руҳи эса латиф ҳарир шаклига кирар, ёруғ нурдан иборат бўлар экан).

1.4. «Тасаввуф лексикасида моддий унсурларни ифодаловчи истилоҳлар» бандида моддий унсур номлари семантикасига кўра уч турга ажратиб тасниф қилинган ва семалари ўрганилган:

1.4.1. «Урин-жой номларини билдирувчи истилоҳлар» бутун ва бўлак маъносини англатишига кўра шу тарзда ажратилган:

1.Тарикат фаоллари фаолият кўрсатадиган маскан маъносини ифодаловчи: *такя, рибот, зовия*. 2.Тарикат фаоллари фаолият кўрсатадиган масканнинг қисмини англатувчи: *чиллахона, хужра, дарвешхона*.

1.4.2. «Тарикат қиёфаларини ифодаловчи моддий унсур номлари ва уларнинг семантикаси» бандида тарикат қиёфалари ифодаловчи номлар маъносига кўра 3 турга ажратилган:

1.Уст кийимни ифодаловчи истилоҳлар ва уларнинг семантикаси қуйидагича берилган:

Хирқа Унинг кўриниши кенг, олди очик, ёқасиз, енги узун ва бўйига ҳам узун либосдир. Сўфийнинг хирқа кийиши унинг шайхга таслим бўлиши маъносини англатади. *Хирқа* (араб.) “ямоқ, қуроқ” маъносидаги сўз. Икки хил хирқа кийилади: *хирқаи иродат, хирқаи табаррук*.

Хирқа маънавий даража англатишига кўра 2 турга бўлинган ва истилоҳлар семалари шундай ифодаланган: 1)*хирқаи табаррук*: ҳали тарикатга кирмаган, баъзан зикр мажлислари ва шайх суҳбатларига қатнашадиган кишига ўз истагига биноан кийдирилади. Шу орқали тарикатга мэхр пайдо бўлиши ва қўл беришга ташвиқ этилган бўлади. Бу хирқа истаганга кийдирилади. Бунга *муҳиб хирқаси, муҳиб кисваси* ҳам дейилади; 2)*хирқаи иродат, хирқаи инобат*: шайхга қўл бериб тарикатга аъзо бўлган кишига шайх томонидан маълум бир маросим билан кийдирилган хирқадир.

Таннуранинг икки хил тури мавжуд: 1)*хизмат таннураси*; 2)*самов таннураси*. Бу *або* деб ҳам юритилади.

2.Бош кийим ифодаловчи истилоҳлар ва улар айримларининг семантикаси ишда қуйидагича ёритилган: тарикатнинг яна бир муҳим қиёфаларидан бири *қулоҳ (тож, сикка)* бўлиб, бошга кийиладиган, жундан тикилаган сарпушча. *Қубба, лангар* деб аталадиган икки қисмдан иборатдир. Қулоҳнинг устига ўраладиган сапла *дастюр* деб аталади.

3.Қиёфа-кийим кийиш жараёнини англатувчи истилоҳлар ва уларнинг таснифи келтирилган. Қиёфа-кийимнинг бутун ва бўлак англатишига кўра таснифи шу тарзда берилган: 1.Уст кийимни англатади: *хирқа, муҳиб хирқаси, муҳиб кисваси*. 2.Бош кийимни англатади: *қулоҳ, сикка, тож* ва б. 3.Уст кийим қисмини англатади: *шадд, камар, гайрат белбоги* ва б. 4.Бош кийим қисмини англатади: *қубба, лангар, дастюр* ва б.

1.4.3. Қурол - восита маъносини билдирувчи бирликлар ва уларнинг семантикаси аниқланган ва гуруҳлари қуйидагича ёритилган:

Курул – воситалар куйидаги уч хил жисмдан ясалган бўлиши кўрсатилган: 1)матодан ясалган: *аълам*; 2)ҳайвон терисидан ясалган: *мўстак*, *жойнамоз*; 3)метал (ёки тахга)дан ясалган: *гўл*, *муттако-муин*.

Моддий унсур ифодаловчи истилоҳларнинг тарихий-вазифавий хусусиятларига кўра таснифи куйидагича берилган: 1.Эскирган: *рибот*, *зовия*, *хонақоҳ*, *мавлавийхона*, *қаландархона*, *муттако-муин*, *жойнамознишиши* ва б (сони: 25 та). 2.Маъносини ўзгартирган: *даргоҳ*, *остона*, *камар*, *така* ва б (сони: 35 та).

1-боб охирида шундай хулосалар берилган: тасаввуф лексикасига хос мавзуий гуруҳлар лексиканинг яхлит системадан иборат эканлигини яна бир бор исботлайди.

Келтирилган мавзуий таснифлар ва истилоҳлар семантикасининг очиб берилиши луғат таркибидаги луғавий бойликнинг муайян қирралари юзасидан маълум илмий тасавурларни туғдиради.

Диссертациянинг иккинчи боби “**Ўзбек тили тасаввуфий лексик қатламининг таркиб топишида ички ва ташқи манбаларнинг ўрни**” деб номланади. «Тасаввуф лексикасининг таркиб топишида ички манбаларнинг ўрни» деб аталган 1-фаслида лексема ҳосил қилишнинг семантик, морфологик ва синтактик усул орқали тасаввуфий лексиканинг бойиш йўллари, уларнинг тил манбасига кўра таснифи ёритилган.

2.1.1. Семантик усулда истилоҳ ҳосил қилиниши икки хил шаклда намоён бўлади:

Соф семантик усул *қутб* (тасаввуфга хос) - *қутб* (географияга хос); *ота* (тасаввуфга хос) – *ота* (қариндош-уруғчилик лексикасига хос); *раҳбар* (*муршид* тасаввуфга хос) - *раҳбар* (сиёсатга хос) каби мисоллар билан асосланган.

Семантик-синтактик усул (яшалишнинг ҳам семантик, ҳам синтактик усулидан фойдаланилади, бошқа соҳага кўчган лексема фақат кўшимча луғавий бирликлар билан биргаликда ўша соҳага оид маъно англатади) ёрдамида *қўнғил қутиш*, *нубувват муҳри*, *самов зикри*, *маънавий ота*, *набийлик силсиласи*, *нусрат қалити* сингари истилоҳлар ҳосил бўлганлиги, семантик-синтактик йўл билан ҳосил қилинган тасаввуфга оид лексемаларнинг кўп қисми "сифатловчи-сифатланмиш" типдаги бирикмалар эканлиги исботланган.

2.1.2. Морфологик яшалиш: тасаввуфий лексикада морфологик усулда сўз ҳосил бўлиши ўта фаол даражада эмас. Аффикслар воситасида 1000 га яқин лексемалар ясалган:

1. **-лик:** 1)"сайру сулужда ҳаққа етказувчи йўл" (*яссавийлик*, *нақибандийлик*, *ботинийлик*, *қаландарийлик*, *кубравийлик*); 2)"сулуждаги мартаба, босқич, мақом" (*зоҳидлик*, *фанолик*, *жумурдлик*); 3)инсоний - маънавий борлик (бунда **-лик** сифатдан, баъзан эса отдан от сўз туркумини ҳосил қилади (*йўқлик*, *бақолик*, *комиллик*, *девоналик*, *хурлик*, *ўзлик*, *борлик*, *қуллик*, *мискинлик*) маъноларини ҳосил қилиши; 4)белгини билдирувчи отлар (ижобий маъно англатувчи: *орифлик*, *фақирлик*,

хотиржамлик, холислик; салбий маъно англатувчи: *гофиллик, ҳорислик, гумроҳлик*) ясаши ва *-лик* аффикси билан ҳосил қилинган истилоҳлар сони 300 тани ташкил этиши қайд этилган.

2. *-(и)я*: тариқат ва уларнинг шаҳобчалари номлари ҳосил бўлган: *Қодирия, Яссавия, Нақибандия, Кубравия, Фирдавсия, Нурия, Маъруфия, Хилватия* ва б. Тариқатларнинг номлари одатда шу тариқатга асос солган ёки унинг ривожланишига катта ҳисса қўшган сўфийларнинг номларига - *(и)я* қўшимчасини қўшиш орқали ясалганлиги, асос сўзлар тариқат пирлари яшаб ўтган жой билан боғлиқ бўлиши ҳам мумкинлиги (*Яссавия, Мисрия, Румия* ва б.), одатда тариқат номлари ясалиш асосларининг мазмуни тариқатларнинг фарқланувчи хусусиятларига боғлиқ бўлиши аниқланган.

3. *-ий/-вий*: 1) тасаввуф вакилларининг номларига қўшилиши (*Жийлоний, Байрамий, Яссавий, Нақибандий, Саъдий, Раббоний*); 2) мазҳаб номлари ясаши (*ҳанафий, сунний, шофий, увайсий*); 3) бирор - бир маслакка мансубликни билдирувчи отлар ҳосил қилиши (*Салоҳиддин Ушишоқий бундай деган: менхилватий, жалватий, бектоший, саъдий, байрамий, қодирий, ушишоқий, нақибандий ва мавлавийман* (Тас. тар. 72) далиллар асосида очиб берилган. Тасаввуфда *жаҳрий, ҳафий* каби зикр кўринишлари бўлиб, улар гарчи бир қарашда ясама бўлиб кўринса ҳам мазкур сўзлар *хаф-ий, жаҳр-ий* тарзида морфемаларга ажралмайди ("*жаҳр*" , "*хаф*" каби сўзлар ўзбек тилида учрамайди). Шу сабабли, *-ий* аффикси воситасидаги ясалиш бу ўринда мавжуд эмас деб қаралади (*фаерий, тадрижий*); 4) шахс маъносини ифодаловчи от ҳосил қилиши исботланган ва куйидаги мулоҳазалар билдирилган: *сўфий* (бирор киши тасаввуфга доир ёзилган китобларни ўқиб (пир ва унинг кўрсатмасини бажармасдан) шайх ёки *сўфий* бўлолмайди (Тас. тар. 3) сўзи шундай истилоҳ саналади. "*Суф*" калимаси "*жун, юнг*" маъносидаги "*суф*" сўздан олинган. *Сўфий* сўзи ана шу "*суф*"га *-ий* қўшимчасининг қўшилиши орқали ҳосил бўлган. *Сўфий*нинг ўзаги ("*суф*") сўзи ўзбек тилида мустақил қўлланилмайди. Мазкур сўз "*дам солганда, дуо ўқиганда беморга ёки унга бериладиган нарсага нафас уриб чиқариладиган товуш*" (ЎТИЛ II) мазмунида "*қуф*" билан жуфтлашган ҳолда фаол қўлланади.

Валий ясама сўз эмас, у морфемаларга ажралмайди. Яъни, ўзбек тилидаги "*вал*" *валий*нинг ясалишига асос бўлиб хизмат қилмайди. Мазкур *вал* рус тилидан олинган ва техникага оид термин бўлиб, шу соҳада "*турли машина ва механизмларда ўз ўқи атрофида айланадиган ва ўзига ўрнатилган деталга айланма ҳаракат ва куч узатадиган деталь, ўқ*" (ЎТИЛ II) маъносини билдиради. Худди шунингдек, *набий* ҳам ўзбек тилида маъноли қисмларга ажралмайди. Ўзбек тилида *осий, мубтадий, мунтаҳий, равосий, муфтий//муфти* каби тасаввуфий истилоҳлар ўзбек тилида маъноли қисмларга бўлинмайди. Мазкур бўлимда шукаби керакли мулоҳазалар баён қилинган.

4) *-ит// -ят// -ият// -(о)т// -(у)т* воситасидаги ясалиш хусусида ишда шундай фикрлар келтирилган: сўз охирида *-ит// -ят// -ият// -(о)т// -(у)т*

фонемалари мавжуд бўлган истилоҳлар тасаввуф лексикасида талайгина. Лекин уларнинг ҳаммаси ҳам ўзбек тилининг сўз ясалиш воситалари асосида ясалган ясама сўзлар эмас. Масалан, *риёзат, айнийят, маъсият, хувият, маият (бирга бўлиш), Лахут* кабилар ўзбек тилига араб тилидан тайёр болатда ўзлаштирилган. Юқоридаги қўшимча воситасида *муомала+т, башар+ият, абадий+ат, унс+ият, ислом+ият, аҳад+ият* каби истилоҳлар ясалган. *-(а)т/-(-и)я/-(-о)т, -(у)т* қўшимчаси "ахлитлик, умумийлик" маъносини ифодаловчи истилоҳларни ҳосил қилади. Мазкур аффикслар ўзакларга қўшилганда фонетик жиҳатдан ўзак таркибида товуш ўзгариши ходисалари баъзан юз бериши мумкин. Масалан, *Нубувват, каромат, сакинат, шаҳодат, рисолат, вуслат* каби лексемалар товуш ўзгаришига учрайди. *Башар+ият, воҳид+ият, аҳад+ият, махлуқ+от, муомала+т, руҳ+ият, унс+ият* каби лексемаларнинг ясовчи асослари аффикс қўшилганда товуш ўзгаришига учрамайди. 5) ишда *-хона* ва қуйидаги кам унум аффикслар ясаган истилоҳлардан мисоллар берилган: *-хона* (ф-т. "уй ёки бинонинг девор билан ажратилган ҳар бир алоҳида қисми; бўлма"): *хонақоҳ, чиллаҳона, хилватхона, самоъхона, тавҳидхона, муроқабихона, дарवेशхона, чиллаҳона, ибодатхона* ва б. *-чи* (йўлчи, шафоятчи); *-ил.тоҳ(-уллоҳ)* (*зикриллоҳ авлиёulloҳ, расулulloҳ, шаҳидulloҳ, маърифатуллоҳ*); *-(и)ш* (*эвришиш, покляниш, софляниш*; *-(у)в*: *қўркув*); *-гоҳ* (*тажгоҳ, саждагоҳ*); *-баста* (*камарбаста*); *сар-* (*сармаст*); *бе-* (*бехабар*); *ним-* (*нимтариқ*).

2.1.3. Тасаввуфий қатламга оид тушунчаларнинг бирикмалар воситасида ифодаланиши диссертацияда қуйидагича тадқиқ қилинган:

луғавий қатламда йиғиқ бирикмалар (икки мустақил маъноли сўзларнинг бирикувидан ҳосил бўлган бирликлар) ҳамда ёйиқ бирикмалар (уч ва ундан ортиқ мустақил маъноли лексемаларнинг қўшилиувидан юзага келган бирликлар) қўлланаётганлиги аниқланган. Соҳага оид манбалардан олинган 1000 дан ортиқ бирикманинг қарийб 80 % йиғиқ бирикмалар саналади: *нубувват силсиласи, аҳли тариқат, илоҳий илҳом, сўлтонул орифин, хайру эҳсон, зикру тасбеҳот, муришиди комил* ва б.

Ёйиқ бирикмалар уч ва ундан ортиқ мустақил маъноли лексемалар (ёрдамчи сўзлар бунга қўшилимайди) дан таркиб топади: 1) *уч* компонентли бирикмалар: *мутлақ ҳурлик йўли, илоҳий нур қайнози, илоҳий файз одами, ишқ жазба йўли, Аҳли суннат эътиқоди* ва б; 2) *тўрт* компонентли бирикмалар: *фақру фано водийсининг идоси, ўлимдан оптимистик натижа чиқарувчи, банданинг худо тарафига сайри* ва б; 3) *беш* компонентли бирикмалар: *шахснинг ўз виждонига бориш йўли, оммага хос бўлган шариат илми* ва б; 4) *олти* компонентли бирикмалар: гарчи нутқ жараёнида қийинчилик туғдирса-да, қўлланилиб келинаётганини қуйидаги мисоллар билан тасдиқлаш мумкин: *инони ихтиёрини қазо илқиға топшириш сирлари, мутавоссит муриднинг Муҳаммад алайҳиссаломга робита қилиши* ва бошқалар.

Қуйида икки компонентли бирикмаларнинг хил ва турлари ҳақида

тўхтаб ўтилади. Чунки шу йўсинда бирикишнинг конун - қоидалари аниқланганда кўп компонентли бирикмаларнинг шаклланиш йўллари билгилан олиш аниқ осон кечади.

От +от андозаси: 1)иккита мустақил маъноли лексема сўз тартиби ва интонация воситасида грамматик кўрсаткичсиз битишув йўли билан бирикади: *сунний сўфийлик, соя борлик, файз ганж*; 2)иккита мустақил маъноли лексема грамматик кўрсаткич орқали бирикади: а)бирикманинг биринчи компоненти қаратқич келишиги қўшимчаси билан шакллантирилган бўлади: *хоснинг хоси, Ҳақнинг сифати, сифатнинг тажаллиси, Аллоҳнинг лутфи* ва б.Тасаввуфий манбаларда бу типдаги бирикмаларнинг деярли барчасининг биринчи компонентидagi қаратқич келишиги қўшимчасининг одатда белгисиз қўлланилиши кузатилади: *имон соҳиби, Ҳақ нури, имон овози, Ҳақ тажаллийси, ваҳдат майи, пайгамбарлар ҳотами, авом тавҳиди* ва б. б)бирикманинг иккинчи компоненти эгалик қўшимчаси билан шакллантирилган бўлади: *амр олами, фақр аҳли, сўфийлик хирқаси, жаннат равзаси, валийлик мартабаси* ва б; в)-ни, -га, -да, -дан келишик қўшимчалари орқали боғланган бўлади: бунда бирикманинг биринчи компонентига *-ни, -га, -да, -дан* қўшимчаларидан бири қўшилади ва одатда бу каби бирикмаларнинг иккинчи компоненти *-лик* қўшимчаси орқали ясалган бўлади: *гуноҳга иқрорлик, нафсга қуллик, ўзни тута олмаслик* ва б; г)бирикманинг таркибидagi компонентлар форсча *-и* изофаси воситасида бирикади: унинг иккинчи компоненти (ёки иккала компоненти) кўпинча, сўзлашув тилида қўлланилмайдиган сўздан иборат бўлади: *тажаллийи афъол, толиби дийдор, аҳли суннат, Руҳи Аъзам, тавҳиди афъол, мақоми маҳмуд* ва б. Юқоридаги бирикмалар тартибига кўра форс - тожик тили синтактик қурилишини ўзида намоён этади. Бундай бирикмаларнинг кўпчилиги ўзбек тилининг гап қурилишига (сифатловчи+сифатланмиш типидagi бирикувга) мос равишда бирикиши ҳам мумкин. Масалан, *зикри қалбий–қалбий зикр, инсонни комил – комил инсон, зикри қиём – қиёмий зикр* каби шаклларда ишлатилади. Лекин юқоридаги каби бирикмаларнинг ҳаммаси ҳам ўзбек тилининг синтактик қолибига мослашган ҳолда қўлланилмайди. *Шери худо, нафси комила, зикри арра, ақли аввал* каби бирикмаларни *худонинг шери, комила нафси, арра зикри, аввал ақли* шаклида қўллаш мумкин эмас. Мазкур форс-тожикча *-и* изофаси айрим истилоҳлар таркибида *-у* шаклида ҳам қўлланилади: *фақру фано, кашфу илҳом, хайру садақ* тарзида; д) бирикма қисмлари ўзаро араб изофаси *-ал, -ул* ва уларнинг вариантлари орқали боғланади: *султонул орифин, сиррус сир, рижолул гайб, Олам ал гайб, Ҳаққал яқин* ва б.

2. Сифат+от андозаси: 1) нисбий сифатли бирикмалар: ўзбек тилининг тасаввуфий лексик қатламида биринчи компоненти сифатдан иборат бирикманинг сифат қисми турли аффикслар билан ясалган бўлиши мумкин. Масалан: 1) *-ий* аффиксли бирикмалар: *маънавий файз, ботиний ибодат, руҳоний ҳаёт, диний ҳужжат, нафсоний лаззат, илоҳий файз*

ва б.

Тасаввуфий манбаларда **-ий** кўшимчаси соҳада кўп қўлланиладиган сўзларга, масалан, *илоҳ* (*илоҳий файз, илоҳий маърифат, илоҳий исм, илоҳий ишк*), *тасаввуф* (*тасаввуфий ҳаёт, тасаввуфий маслак*), *дин* (*диний вазифа, диний ҳужжат*), *руҳ* (*руҳий ҳаёт, руҳий жараён*) сўзларига қўшилиб бирикманинг сифатловчисини ясаydi. *Жаҳрий тариқат, қуддий тариқат, ухравий мукофот* (*сўфий*) билан боғлиқ бирикмалар бундан мустасно) каби бирикма ҳолидаги истилоҳларнинг сифатловчи компоненти **-ий** воситасида ҳосил бўлган эмас. Сабаби *хаф+ий, қулл+ий, фон+ий, тажалл+ий, жаҳр+ий, қуд+ий, ухра+вий* каби ясалмиш ўзбек тилининг тасаввуф лексикасида реаллик касб этмайди. **-ий** аффикси тасаввуф лексикасида ўта унумдор ҳисобланиб, унинг воситасида ясалган нисбий сифатли бирикмалар 80 фоизни ташкил қилади.

Юқоридаги аффиксдан ташқари **-ли** (*қудратли дўст, давомли сукут, сирли кечинма*); **-(и)ят** (*руҳоният илми, қутбият сифати*); **-кор** (*ғуноҳкор банда*); **-ин** (*яширин зикр*); **-ик** (*мифик тафаккур, миствошиқ*) аффикслари кам миқдорда бўлса ҳам икки компонентли нисбий сифатли бирикмаларнинг сифатловчи қисмини ясаш учун хизмат қилган.

3. **От+фееъ** андозаси: 1) белгисиз боғланиш (*иршод қилиш, файз қилмоқ, қўл бериш, байъат қилмоқ, арбаин чиқариш* ва б. 2) белгили боғланиш (*оламдан қочиш* (*ал фирр мин - ад дунё*), *дайрдан чиқиш, парданинг кўтарилиши* ва б.).

4. **Сон+от** андозаси: *ўн ақл, тўққиз кўк, тўрт унсур, уч маълуд, етти мартаба//латоифи ситта* каби истилоҳлар сон+от типига ўзаро бирикувни ҳосил қилади ва б.

2.1.4. Тасаввуфий лексиканинг тил манбасига кўра таснифи

Илмий ишда тил манбасига кўра тасаввуфий луғавий қатламда истилоҳлар ясаш ва ҳосил қилиш қуйидаги қолипларда амалга ошириш исботланган: 1) ўзлашган сўзга ўзбекча аффикс қўшилади: *бақо+лик, мискин+лик, дарвеш+лик, шафоат+чи* ва б; 2) ўзлашган сўзга ўзбек тилига ўзлашган аффикс (аффиксоид), олд кўшимча қўшилади: *хона+қоҳ(-гоҳ), дарвеш+хона, сар+маст* ва б; 3) ўзлашган сўз ва туб туркий сўз ўзаро бирикади: *кўнгил қутиш, хирқа киймоқ, соя борлиқ, парданинг кўтарилиши, қонъи одам* ва б; 4) бир тилдан ўзлашган икки лексема бирикади: *зикру тасбеҳот, хайру эҳсон, ғуноҳкор банда* ва б; 5) манбаига кўра иккита бошқа-бошқа тилдан ўзлашган сўзлар бирикади: *ваҳдат майи, зикри арра* ва б.

Мазкур бобнинг «Тасаввуф лексикасининг таркиб топишида ташқи манбаларнинг ўрни» деб аталган 2-фаслида ташқи омиллар, яъни бошқа тиллардан сўз ўзлаштириш орқали тасаввуфий лексиканинг бойиш йўллари ҳақида сўз боради.

2.2.1. Араб тилидан ўзлашган истилоҳлар: ишда тасаввуфдаги асосий тушунчаларни ифодаловчи *адаб* - ("одаб"), *автод, абдол, тавба, узлат, бақо, фано, силсила, шажара, илми ҳол, илми қол* ва бошқа арабий

истилоҳларнинг изоҳлари келтирилиб оптимал фикр-мулоҳазалар билдирилган.

Асарларда турғун бирикма шаклига келган иборалар кўп учрайди. Бу фаол қўлланувчи бирикмаларнинг кўп қисми арабча сўзларнинг бирикувидан иборатдир: (*Асмой ҳусна //Асмо ал-Ҳусно* – “Аллоҳу Таолонинг гўзал исмлари”, *Аллоҳ аза ва жалла, Аллоҳ Субҳонаху Таоло, салоллоҳу алайҳи васаллам//алайҳиссалом, Қуддуса сирраҳу, Қуддасаллоҳу руҳаҳу, анал ҳақ, Муту қабла ан тамуту, раҳматуллоҳи алайҳ*). Ундан ташқари, араб тилидан ўзлашган лексемалар асосида кўплаб бирикмалар ҳосил бўлган (*тақво аҳли, маърифат баҳри, фақрлик мақоми, виро ҳажжи, илоҳиёт дунёси, нубувват силсиласи* ва б). Бу эса ўзбек тили лексикасининг, шунингдек, тасаввуфий луғавий қатламнинг бугунга қадар узлуксиз равишда бойиб келганлигидан далолатдир. Илмий ишда мана шу каби арабий сўзлар бирикишидан пайдо бўлган ҳосилалар борасида фикр юритилган.

2.2.2. Форс - тожик тилларидан ўзлаштирилган истилоҳлар

Тасаввуфий мазмун ифодаловчи лексик бирикларнинг айримлари форс - тожик тилларидан ўзлаштирилган: *пир, хожса, дарвеш, порсо* ва б. Бундай истилоҳлар ҳақида тадқиқот ишида қуйидагича мулоҳазалар баён қилинган:

"Ғиёс ул - луғот"да изоҳланишича, *дарвеш* сўзининг асл маъноси "эшиклардан нарса тилловчи" демакдир. *Дарвеш*нинг қадимий шакли *даровез* - "эшикларга осилувчи" дир. У кейинчалик *дарвеш* бўлган. Дарвеш учун муршиднинг эшиги бамисоли Каъбадир, у ана шу эшикка осилувчи ва ундан нажот тилловчидир.

Нақшбандия тариқати асосларининг кўпи форс-тожикча сўзларнинг бирикувидан ҳосил бўлган бирикмалар воситасида номланади: *хилват дар анжуман, ёд қард, бозғашит, нигоҳдошт, ёддошт*. Бундан ташқари форс - тожик тилидан ўзлашган сўзлар иштирокида бир қанча бирикмалар ҳосил бўлган. Масалан, *зот* иштирокида ясалган бирикмалар: *муборак зот, тақводор зот, зоти аҳадият, зотнинг зоҳири, зотий ишқ* ва б; *пир* дан ясалган бирикмалар: *хузури пир, пири соний* ва б.

2.2.3. Рус тилидан ўзлаштирилган тасаввуфга алоқадор сўзлар

Тадқиқот ишида *мистицизм, аскетизм, пантеизм, сўфизм, романтизм* сўзлари хусусида қуйидагича мулоҳазалар билдирилган:

-*изм* аффикси ўзбек тили сўз ясалиши борасида реаллик касб этмайди. Тасаввуф билан алоқадор *пантеизм, реализм, аскетизм, мистицизм* каби сўзлар таркибидаги *-изм* рус тилининг ясовчи компоненти ҳисобланади ва шу тилдан юқоридаги шаклда тайёр ҳолда ўзлаштирилган. *-изм* қўшимчаси ўзбекча тасаввуфий манбаларда фаол қўлланувчи *сўфий* сўзига қўшилиб «таълимот» маъносини ҳосил қилган: *сўф+изм* тарзида. Бу ўринда *-изм* аффикси *-лик* аффиксининг вазифасини бажарган (ёки *-лик* билан

маънодошликни ташкил қилган). Юқорида келтирилган сўзлар каби "зўр кўтаринки руҳ уйғотадиган, кишини улугликка илҳомлантирувчи гоя ва ҳис - туйғулар билан тўлиб - тошган нарса" (ЎТИЛ II) маъносини билдирувчи *романтика* сўзи эса рус тилидан олингандир.

Диссертациянинг 3-боби «Тасаввуфий лексик катламда маънодошлик, зид маънолик ва кўп маънолик ҳодисалари» деб номланган. Унда тасаввуфий лексикада маънодошлик, зид маънолик, кўп маънолик ҳодисалари таҳлил қилинган.

Бобнинг 1-фасли «Тасаввуф лексикасида маънодошлик» хусусида фикр мулоҳазалар билдирилган: - *лик* (қодирийлик, қаландарийлик) ва *-и(я)* (*саъд-ия, акбар-ия, суҳравард-ия*) аффикслари «тариқат номларини ясаи» хусусиятига эга бўлганлиги учун соҳада аффиксал маънодошликни ташкил қилади. Бошқа аффикслар ўртасида маънодошлик мавжуд эмас.

Тасаввуфий лексик катламда луғавий маънодошлик кенг тарқалган. Масалан, «Аллоҳдан бошқа ҳамма нарса» мазмуни ўзбек тилида қуйидаги каби йигирмага яқин сўзлар воситасида ифодаланади: *фано ҳарими, авом куткуси, олам, соя борлик, дунё, мосиво, даво, ёлгон, агёр, гафлат, моуман, касрат, зурбат, махлуқот* кабилар (ТХ. 220).

Сўз ясалиши доирасида пайдо бўлган, вақт ўтиши билан шакли маълум даражада ўзгаришга дуч келган лексемалар вариантлар деб аталади. Тасаввуфий лексика доирасида учрайдиган вариантлар қуйидагилар: *сайёҳ/сайёҳун// сайёҳ //саёҳатчи, муҳиб хирқаси//муҳиб кисвасы, зикри ҳафийй/зикри хуфия, зикри жаҳрийй/зикри жаҳрия, тарик//тариқат* ва б. Тадқиқот ишининг мазкур бўлимида маънодошлар ва вариантлар муаммоси атрофлича ўрганилган. Уларнинг ўзаро фарқланувчи маъно оттенкалари ёритилиб, бирлаштирувчи семалари аниқланган.

«Тасаввуф лексикасида зид маънолик» деб номланган мазкур бобнинг 2-фаслида қуйидаги фикр-мулоҳазалар баён қилинган: «*йиғилган, тўпланган*» (ЎТИЛ II) маъносини билдирувчи *жамъ* ва «*нарсалар орасидаги номувофиқлик, ўхшашсизлик; айирма, тафовут*» (ЎТИЛ II) маъносини ифодаловчи *фарқ* сўзлари ўзбек умумий сўзлашув тилида фаол бўлиб, улар тасаввуф илмида ўзаро зид тушунчаларни ифодалашга хизмат қилади. «*Жамъ* тўпланиш демакдир, *фарқ* эса ажралишдир. Сўфийлар *жамъ* билан *фарқ*ни ўзларича ҳис қилишган ва шунга кўра таърифлар беришган: *жамъ* - ваҳдат, *фарқ* - касрат, *жамъ* Ҳаққа доир, *фарқ* қулга оид нарса, *жамъ* - барча нарсани Аллоҳ билан қоим кўрмок, *фарқ* эса - ашёни Аллоҳдан айри, аммо Аллоҳдан деб билмоқдир»¹⁰.

Тадқиқотда *мабда* ва *маод*, *қавси нузул* ва *қавси уруж* ҳам зид маъноли истилоҳлари ҳам таҳлил қилинган.

Бобнинг «Кўп маънолик ҳодисаси» деб аталган 3-фаслида тасаввуф лексикасида бир неча маъно ифодаловчи истилоҳлар тадқиқ қилинган: *масбех* (араб.) истилоҳининг дастлабки маъноси «*субҳонллаҳ*» («*Аллоҳ ҳар қандай шерикдан пок*» калимасини айтишдир. Унинг кўчма

¹⁰ТХ. – Б. 219.

маъноси “дуолар ва ибодат сўзларини ҳисоблаш учун ишлатиладиган мунчоқ шодаси”. Тасбеҳнинг ушбу кўчма маъноси алоқадорлик метонимия асосида кўчганлиги исботланган. Шунингдек, ишда **тариқат**, **ҳарам** кўп маъноли истилоҳларининг маъно кўчиш йўллари кўрсатиб берилган.

ТТС луғатда кўп маъноли истилоҳлар бир неча кўчма маънолари билан бирга берилган. Улар қуйидагилар: **бахр** (بحر), **жон** (جان), **чироқ** (چراغ), **дард** (درد), **дил** (دل), **дуррисухан** (سخن‌در), **абжод** (ابجد), **хаммор** (خمر) ва б.

Умуман олганда, мазкур лексик қатламда маънодошлик, кўп маънолилиқ, вариантлилиқ ва ҳ. к. масалаларда бошқа қатламлардан фарқли жиҳатларнинг бири маънодошлар микдорининг кўплиги бўлса, яна бири тасаввуфий тармок лексикасида кўп маънолилиқ ҳодисасининг мавжуд эканлигидир.

Диссертациянинг 4-боби “Тасаввуфий лексиканинг **функционал-частотавий жиҳатлари**” деб номланган бўлиб, 2 фаслдан иборатдир.

Бобнинг 1-фасли “Тасаввуф ва ўзбек луғатшунослиги” деб номланиб, унда катта ҳажмдаги меъёрий луғатларда тасаввуфий сўзлар ифодаси хусусида сўз боради:

1. “Девону луғот ит-турк” асарида тасаввуфий тушунчаларни **англатувчи сўзларнинг ифодаланиши**” хусусида атрофлича фикрлар билдирилган. “Девону луғот ит-турк” асаридаги тасаввуфга алоқадор сўзлар диахроник ва синхроник қўламда қўлланиш даражасига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлиб ўрганилган:

1) **диахроник ва синхроник таркибда айнан қўлланидиган сўзлар**: илмий ишда диахроник ва синхроник таркиб (эски туркий тил ва ҳозирги ўзбек адабий тили таркиби)да айнан қўлланидиган ДЛТда берилган тасаввуфий маъно англатувчи сўзлар (**юрак** (*jyṛäk*), **јақин** ва б.) 80 тани ташкил этиши ҳақида маълумот берилган; 2) **синхроник таркибда фонетик жиҳатдан ўзгарган сўзлар** тадқиқот ишида луғатда **умид**, **телба**, **қайгу** каби ҳозирги ўзбек тилида фаол қўлланувчи, тасаввуфда ҳам муайян маъно англатувчи сўзларнинг қадимги вариантлари қуйидагича берилганлиги: **умиду**(I, 146), **тэлвд**(I, 402), **қазғу**(I, 401); 3) **синхроник таркибда маъноси ўзгарган сўзлар**:

тадқиқотда тил тараққиётининг аввалги даврларида истеъмолда бўлган қуйидаги луғавий бириклар вақт ўтиши билан шаклан ўзгарипшисиз (ёки қисман ўзгарган) ҳолда, лекин лексик маъноси ўзгарган тарзда ҳозирги ўзбек тилида қўлланилаётганлиги таъкидланган: **дтрук** – **ҳиблағар**, **алдамчи**, **айёр**, **ёлгончи**(ўғузча) (I, 127), **алқинд**(**эралқинд** – **одам ўлди**, **туғади**, **йўқ бўлди**(**алқинур**, **алқинмақ**)) (I, 255), **сін** – **сўр** (III, 1) ва б;

4) **синхроник таркибда қўлланмайдиган сўзлар**: илмий ишда луғатда қайд этилган баъзи сўзлар давр ўтиши билан ҳозирги ўзбек тилида қўлланилмайдиган ҳолга келганлиги, отга оид: **кiртi** – **ростлик**, **ишонч**, **ҳақиқат** (I, 394), **билдә** – **олим**, **билагон**, **јазуқ** – **суноҳ** ... (III, 24) ва б; сифатга оид: **алчақ** – **юмшоқ табиатли**, **ювош**; **нозик**; **зариғ** (I, 126), **сiлик** – **нозик**, **хушёр**, **ақли**, **сезғир** (I, 370) феълга оид: **табуғ** – **хизмат қилиш**, **ибодат қилиш** (I, 354) каби сўзлар ДЛТ дан ўрин олганлиги қайд этилган ва таҳлил

қилинган.

2. “**ЎТИЛ да сўфиёна мазмушли сўзлар (1-2 нашри қиёсий таҳлили)**” хусусида куйидагича фикрлар билдирилган:

Аждолар илмига оид асарларнинг ўзбек тилига ўгирилиши, мутасаввуфлар томонидан тасаввуфга оид кўпгина асарларнинг бевосита яратилиши тилда ўзига хос лексик қатламни вужудга келтирган. Шўро даврида эскирган ҳисобланилган кўпгина тасаввуфий мазмуни билдирадиган сўзлар, айниқса, бутун янги яратилган асарларда фаол қўлланишдадир. Тилдаги бу ўзгариш **ЎТИЛ II** нинг руҳига том маънода сингдирилиши керак эди. *Робита, тамкин, ражо, авсот* каби тасаввуфий сўзларнинг изоҳлари янгитдан луғатга киритилганлиги айни муддао.

Ёзма ва оғзаки нутқда, айниқса, илм аҳлининг нутқида фаол қўлланилаётган *ирфон, комилинсон, мустафо* сўзлари луғатга киритилмаганлиги, шеърятда (хаттоки, оғзаки нутқда ҳам) фаол ҳисобланилган ва ирфоний мазмуниларга эга бўлган *аброр, ахрор, анфус, ладун, мавт* сўзлари “эсдан чиқарилган”лиги таъкидланган.

Авлиё, тасавуф, ибодат, тавҳид, мақом, хонақоҳ сўзларининг **ЎТИЛ II** даги изоҳлари ҳақида аниқ хулосалар баён қилинган.

3. «**Ислом энциклопедиясида тасаввуфий тушунчаларни англаувчи сўзлар**» ҳақида мулоҳазалар баён қилинган:

Энциклопедик луғатда 70 га яқин тасаввуфнинг асосий тушунчалари қомусда ифодаланган. *Гийлоний, Яссавий, Нақшбандий, Биби Мушкул қушод, Биби Сешанба* сигари ўттиз нафар мутасавуф, сўфийларнинг фаолиятлари ҳақида батафсил маълумотлар берилган. Булардан ташқари *Қубравийлик, Увайсийлик, Яссавийлик, Қаландарлик, Қодирийлик* каби тариқатларнинг асосий қоидалари, келиб чиқиш тарихи ва уларнинг вакиллари ҳақида энциклопедияда маълумотлар бор. Энциклопедик луғатда тасавуф тариқатларидан асосий 20 таси шарҳи берилганлиги ҳам айни муддао. Қомусга 65 та тариқат номидан иборат тариқатлар жадвали киритилган. Ислом энциклопедиясида аксарият тасаввуфий тушунчалар мақсадга мувофиқ равишда тўғри шарҳланган: *тавакқул, васл, дарғеш, қаландар, ижоза, бақо ва фано* ва б. Лекин кўпгина тасаввуфий мазмундаги тушунчаларнинг изоҳларида камчиликларга ҳам йўл қўйилган. Луғатда *тажрид-тафрид*га амал қилинмаган. *Аҳлиҳақ, бадаъ, кубровийлик, набий, солиқ, таркидунёчилик, ҳол* ва бошқа тушунчаларнинг тузилиши, луғатдаги шарҳларида уларнинг нозик маънолари ҳақида хато ҳукмлар чиқарилган. «Ислом: энциклопедия»сидек инсон руҳияти ва маънавияти билан боглик луғатда *тажрид-тафрид*га тўла амал қилиниши зарур эди.

4. “**Hozirgi o‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati**”¹¹да тасаввуфий тушунчаларни англаувчи сўзларнинг ифодаланиши” ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирилган:

¹¹Хўфсл.

Луғатга кўра, тасаввуфий тушунчаларни ифодалаш учун хизмат килувчи *бедорлик, биҳишт, бокира, дин, девона, тафаккур, сафар, сабр, руҳ, оят, намаз, мусофир* каби туб ва ясама сўзларнинг 325 таси умумлексикада фаол ишлатилиши аниқланган.

Ишда халқ нутқида фаол тасаввуф сўзлари: *шаръий тушунчаларни ифодаловчи сўзлар (хутба, худойи, тафсир, такбир, тангри, тоат, саҳоба, сажда, салла, савоб, сўфи, сўфинамо, сўфий, уламо, пайгамбар, улмут* ва б); *шаръий тушунчаларни ифодаламайдиган сўзлар (ҳиммат, ҳол, ҳур, фақир, ҳулқ, хос, хокисор, хилқат, серзавқ, закийлик* ва б) тарзида 2 гуруҳга ажратилган ва таҳлил қилинган.

Қаландар, дарвеш, девона, авлиё, валий, сўфиёна, шаръий каби тасаввуф илмига алоқадор бир қанча сўзларнинг изоҳлари ўқувчи онгига тўғри етиб бормайдиган даражада жўн ва содда тузилгани, мисол сифатида сунъий матнлардан фойдаланилгани, сўзларнинг изоҳланиши жараёнида тасаввуфга талқинларга оз бўлсада яқинлашиш ҳам бўлмагани танқид қилинган.

Мазкур бобнинг 2-фасли “Тасаввуфий шеъриятда қўлланувчи тил бирликлари” ҳақидадир. Унда Олам Яратувчиси маъносини ифодаловчи истилоҳлар «Ономосиологик-номинацион нуктаи назардан таснифлаш методи» асосида аташ, доимий номига айланиши хусусиятига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратилган:

1.Ягона, ҳолис борлиқ маъноси билан боғлиқ ҳолда номланган исмлар семантикаси бандида *Ҳу - Ҳу оти - Ҳу-ху муроди, Бирубор* номлари мазмунлари ёритилган.

2.Илоҳий ишқ билан боғлиқ ҳолда номланган исмлар семантикасида сўфий шоирлар асарларида келган илоҳий ишқ билан боғлиқ *пири музон, матлуб, дийдор, муддао, Ёру азал, Ҳусн шоҳи, Жонон* каби сўзлар хусусида фикрлар билдирилган.

3.Ягона бошқарувчи зот маъноси билан боғлиқ ҳолда номланган исмлар семантикаси *Султон, Хожя, Мавли/Мавло* сингари номлар таҳлили орқали ёритилган.

4.Ягона муқаддас зот маъносини ифодаловчи сўзлар бандида *илоҳ номи воситасида илоҳий жамол тимсоли, илоҳий ҳусн қудрати, илоҳий ишқ силсиласи, илоҳий шукуҳ, илоҳий лутф* ва ҳ. к. бирикма шаклидаги номлар тасаввуфий-шеърий манбаларда учраши исботланган.

ХУЛОСА

1. Ўзбек тилининг тасаввуф илмига хос лексика илк бор монографик ҳажмда яхлит лексик система сифатида ўрганилди. Унинг камрови микрогуруҳлар ва макрогуруҳлар мажмуидан иборатдир.

2. Тасаввуфий лексиканинг ўз қатлами таҳлилга тортилди. Тасаввуфга оид лексемаларнинг ясаиш усуллари, ўзига хос номланиш хусусиятлари, морфологик, семантик, синтактик ва тил манбасига кўра таркиби ўрганилган.

3. Ўзбек тилининг тасаввуфий лексикасида соф семантик ва синтактик усуллар билан ҳосил қилинган лексемалар мавжуд. Уларнинг юзага келишида, айниқса, сиёсий терминлар кўпроқ иштирок этади. Семантик - синтактик йўл билан ҳосил қилинган тасаввуфга оид лексемаларнинг кўп қисми "сифатловчи - сифатланмиш" типидagi бирикмалардир. Морфологик усулда сўз ҳосил бўлиши ўта фаол даражада эмас.

4. Ўзбек тилининг тасаввуф лексикасида бирикма типидagi истилоҳлар миқдорининг ниҳоятда кўшлиги ва таркибининг хилма хиллиги билан ўзак ва негиздан иборат лексемалардан фарқ қилади. Кўп компонентли бирикмаларнинг аксарияти икки компонентли бирикмалардир. Бундай бирикмалар қисмларининг бир-бири билан бирикиш усул ва воситаларининг хилма хиллиги билан ажралиб туради.

5. Бир луғавий қатлам ёки бошқа-бошқа луғавий қатламларга мансуб бўлган лексемаларнинг ясалиш манбаси, ўзаро қўшма сўз ёки бирикма шаклида бирлаша олиш-бирлаша олмаслик имкониятлари аниқланиб, ясама ва қўшма сўз, бирикмалар луғавий структура нуктаи назардан таҳлил қилинганда тасаввуфий лексик қатламнинг таркиб топишида тилдаги ички имкониятларнинг ўрни беқиёс, синтактик сўз ясалиш усуллари воситасидаги ясалиш айниқса фаол жараён эканлиги далиллар асосида ўз исботини топди.

6. Тасаввуф соҳасига оид лексик қатламда ўзлашма луғавий бирликлар салмокли ўринга эга эканлиги асослаб берилди. Араб тилидан ўзлашган лексемалар иштирокида кўплаб бирикмалар ҳосил бўлганлиги ўзбек тили лексикасининг, шунингдек, тасаввуфий қатламнинг бугунга қадар узлуксиз равишда бойиб келганлигидан далолат эканлиги қайд этилди.

7. Ўзбек халқи билан форс-тожик халқининг асрлар давомида ёнма-ён яшаб келганлиги, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий алоқаларнинг йўлга қўйилганлиги каби қатор омиллар ўзбек тилининг сўз бойлигида, жумладан, тасаввуф лексикасида форс-тожик тилларидан ўзлаштирилган истилоҳларнинг юзага келишига сабаб бўлган. Юқорида кўрсатилган нолисоний жиҳатлар ўзбек тили тасаввуф лексикаси юксалишининг асосий воситаларидан саналади.

8. Тасаввуф лексикасига алоқадор рус тилидан ўзлашган сўзлар кам миқдорда, айнан ёки ярым калькалаштирилган сўз қолиплари деярли учрамайди.

Мазкур қатлам таркибидаги арабча, форс - тожикча, русча ва рус тили орқали ўзлашган сўзлар махсус адабиётлар, хусусан мумтоз адабиёт намуналарида, тасаввуф илмига хос назарий асарларда, таржималар ва дарсликларда муайян акс этган. Маълум қисми эса оғзаки нутқда ҳам фаол қўлланилмоқда.

9. Тасаввуфий лексик қатламдаги маънодошлик, зид маънолилиқ, кўп маънолилиқ ва вариантлилиқ бир мунча фаол жараён. Бинобарин, маънодошларнинг тасаввуфдаги бирлаштирувчи семалари аниқланиб, фарқланувчи нозик маъно қирралари очиб берилди. Тасаввуфий лексик

катламдаги зид маъноли лексемалар таҳлил қилиниб, уларнинг семалари ўртасидаги тафовутлар ойдинлаштирилди. Тасаввуф лексикасидаги кўп маъноли лексемалар таҳлилга тортилди. Улар маъноларининг ривожланиши учун туртки бўлган объектив сабаблар аниқланиб, маъно кўчиш йўллари ва усуллари далилланди.

10. Мазкур лексик қатлам маънодошлик, кўп маънолилиқ борасида куйидаги ўзига хос жиҳатларга эга: 1) маънодошлар қаторида улар миқдорининг кўплиги; 2) соҳада кўп маънолилиқ ҳодисасининг мавжуд эканлиги (бошқа лексик доираларда бундай ҳолатга дуч келинмайди); 3) кашфий, ҳоллий илм саналган тасаввуф илмига хос тушунчаларни ифодаловчи истилоҳлар юзасидан тартибга келтириш ишларини олиб бориш мумкин эмаслиги.

11. Тасаввуфий сўзларнинг функционал-частотавий жиҳатлари: илмий-назарий манбалар, луғатлар ва шеърый асарларда қандай акс этганлиги ўрганилди: М. Кошғарийнинг «Девону луғот ит-турк», «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» (1-2-нашри), «Ислом: энциклопедия»си, «Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati»да ифодаланган тасаввуфий тушунчалар мақсадга мувофиқ тарзда, юқори илмий савияда, масаланинг моҳиятига имкон қадар тасаввуфий нуқтайи назардан ҳам ёндошилган ҳолда изоҳланиши кераклиги таъкидланиб, аниқ ва долзарб таклифлар киритилди;

тасаввуфий шеърятда қўлланувчи тил бирликлари, мумтоз адабиёт намуналарида, хусусан сўфий шоирлар А. Яссавий ва Бобораҳим Машраб асарларида ошиқ ва машғуқ образларини англаувчи тасаввуфий сўзларнинг маъновий хусусиятлари таҳлил қилинди, тил хусусиятлари ўрганилди.

Хуллас, ўзбек тилининг ўрганилмаган жабҳаларидан бири саналган тасаввуф илмига оид луғавий қатлам терминологик аспектда тадқиқ этилди. Соҳага оид лексиканинг тилдаги ифодаси, ўрни ва аҳамияти хусусида тегишли мулоҳазалар билдирилди, унинг системалилик хусусияти очиб берилди.

**ACADEMIC COUNCIL No.DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 PROVIDING
SCIENTIFIC DEGREE DSc UNDER THE TASHKENT STATE
UNIVERSITY OF THE UZBEK LANGUAGE AND LITERATURE
NAMED AFTER ALISHER NAVOI**

**TASHKENT STATE UNIVERSITY OF THE UZBEK LANGUAGE AND
LITERATURE NAMED AFTER ALISHER NAVOI**

AKHATOVA MAKHBUBA SALIMOVNA

TASAWWUF LEXICON OF UZBEK LANGUAGE

10.00.01 – Uzbek language

**ABSTRACT OF DISSERTATION OF DOCTOR OF PHILOLOGY
(DSc)**

Tashkent – 2021

The topic of the Doctor of Philology (DSc) dissertation is registered in the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number B2021.4.DSc/Fil344.

The dissertation was completed at the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

The abstract of the dissertation is available in three languages (Uzbek, Russian, English (resume)) on the website of the Academic Council (www.navoiy-uni.uz) and on the Information and Education Portal "ZiyoNet" (www.ziynet.uz).

Official opponents:

Dadaboev Hamidulla Aripovich

Doctor of philological sciences, professor

Sodikov Kosimzhon Pozilovich

Doctor of philological sciences, professor

Urazboev Abdulla Durdievich

Doctor of philological sciences

Leading organization:

Samarkand State University

The defense of the dissertation will be held at the meeting of the Academic Council of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 on 17 «12», 2021 at 10⁰⁰ (Address: 100100, Tashkent, Yakkasaray district, Yusuf Khas Hajib Street, 103. Contact numbers: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz).

The dissertation is available at the Information Resource Center of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi (registered under 852) (Address: 100100, Tashkent, Yakkasaray district, Yusuf Khas Hajib Street, 103. Contact numbers: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz).

The abstract of the dissertation was distributed on 13 «12», 2021.
(Register Protocol No. 1 dated 13.12.2021).



Sh.S.Strojiddinov

Chairman of the Academic Council for Awarding Academic Degrees, DSc in Philology, Professor

K.U. Pardaev

Scientific Secretary of the Academic Council for Awarding Academic Degrees, Associate Professor, DSc in Philology.

N.M. Mahmudov

Chairman of the scientific seminar under the Academic Council for Awarding Degrees, DSc in Philology, Professor

INTRODUCTION (Abstract of Doctoral (DSc) dissertation)

Relevance and necessity of the dissertation topic. For Turkic literature, which has played an important role in the development of advanced artistic views of the world, tasawwuf literature (tasawwuf – “sufism, mysticism”) is like a cornerstone. From the linguistic point of view, the tasawwuf lexicon within the Uzbek language alone seems to be infinite in quantity. Just one example: the number of terms denoting a person within this lexical layer is about 550, and the number of words expressing the meaning of "tasawwuf science" is more than 30. One of them is "mysticism". The meaning of mysticism is "to be free from the world." With the exception of some differences, this is exactly the science of saints, mysticism. So what is "extramysticism"? ("Extra" means "outside") means to act for a specific purpose (for example, a material purpose). So, as mysticism (i.e. mysticism) is “to be free from the world,” extremism means a current against mysticism, that is, enlightenment, the science of the saint, science, gnosis, and great spirituality. From this we can draw a clear conclusion about the contradiction between the extramystic (anti-mystical) currents that sometimes attack society and the science of the saint, and the importance of the study of this science (including its linguistic features) today.

As much as it is necessary and important to study tasawwuf science in order to achieve world enlightenment civilization, it is also necessary and important to study its language and its enormous impact on the development of Turkic languages, especially Uzbek. But the work done by linguists in this field is almost non-existent. The study of the existing literature in this area, the issues of their specificity are not interpreted, the issues of drawing the necessary scientific conclusions are not covered in linguistics. Therefore, based on the weight of the work done, the study and evaluation of the tasawwuf lexical layer in the Uzbek language in this direction allows to draw holistic and general conclusions to complement the theory of general linguistics.

Since the years of independence, the first step towards the upbringing of a perfect person, raising a harmoniously developed generation without leaving an educational gap in the minds of young people, has become one of the top priorities of the country. Encouraging a person to perfection means, first of all, achieving the beauty of character, directing him to the perfection of morality. Sufism is the beauty of behavior. At a time when the government is considering this issue at the level of public policy, there is no doubt that the direct study of the science of gnosis - mysticism, which promotes the "idea of the perfect man", the creation of research on its lexicon is urgent.

This study to some extent contributes to the implementation of the tasks set out in such Resolutions of the President of the Republic of Uzbekistan as No.PR-2909 dated April 20, 2017 "On measures to further develop the higher education system", No. PR-2995 dated May 24, 2017 "On measures to further improve the system of preservation, research and promotion of ancient written sources", No. PR-2789 dated February 17, 2017 "On measures to further improve the activities of the Academy of Sciences, the organization, management and

funding of research", No. PR-3271 dated September 13, 2017 "On a comprehensive program of measures to develop the system of publishing and distribution of book products, increase and promote the culture of reading and reading", in the Decree of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 124-Fdated February 16, 2018 "On holding an international conference on topical issues of international study and promotion of Uzbek classical and modern literature", in the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 21, 2019 No PD-5850 "On measures to radically increase the prestige and status of the Uzbek language as the state language" and other regulations related to this activity.

Correspondence of the research to the priorities of the development of science and technology of the republic. The research was carried out within the priority direction of the development of science and technology of the republic. "Social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and a democratic state, the development of an innovative economy."

Review of foreign research on the topic of the dissertation¹². In world mysticism, there were created scientific works such as Ibn Hanbal's "Musnad" (Istanbul), Fakhridin Iraqi's "Lamaot. Saffat"(Istanbul, 1985), Afifi's "Fit Tasawwufil Islami"(Cairo, 1956), Suhrawardi's "Avoriful Maorif "(Beirut, 1966), Suleiman Atash's "School of Signs of Interpretation" (Ankara, 1974), Jafar Sadiq's "Yoron. The Problem of Communication in Islamic Sufism" (Arzirum, 1986), Jurjani's Enlightenment (Istanbul, 1775), M.A. Joshan's "Tasawuf and Life" (Istanbul, 1996), Ahmad Avni Konak's "Fususal Hikam" (Istanbul, 1994), Ibn Arabi's "Enlightenment and Wisdom"(Istanbul, 1997). In foreign mysticism, large-scale dictionaries of this science in Arabic "Миръот ушшоқ", "Футухоти Маккия", "Истилохоти сўфия", in Persian-Tajik "Ғиёс ул-луғот", in Turkish "Tasavvuf teremlere sözluku" ("Dictionary of tasawwuf terms") were born. Research on the scientific and theoretical study of phenomena, concepts and important problems related to mysticism has been conducted in the following leading scientific centers of the world: Istanbul Universitesi (Turkey); Oxford, Kembridj universitetlari (UK); Ankara Universitesi, Институту забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хатти ба номи Рӯдакӣ (Tajikistan); Aligarh Muslim

¹²Reviews of foreign research on the topic of the dissertation were published on the basis of <http://www.istanbul.edu.tr/>; <https://www.ankara.edu.tr/>; <http://literature.az/language/www>; Ziyouz. Com/O'zbektiliterinologiyasi; www.islom.uz/Quorontasiri.2008yil/; http://www.Islomvetasavvuf.Org/Islamvetasavvuf_hakkinda_bilgikaynagi/; <http://www.tasavvuf.info/makalalar/tasavvufvesufilar/>; <http://www.Tasavvufnedir.com/Tasavvufterimleri/>; [http://www.Tasavvufnedir.com/Makalalar/TasavvufGagirirken/](http://www.Tasavvufnedir.com/Tasavvufhakkinda/MeshhurTasavvufEkollari/Nakshbandiy,Kubraviye,Kadiriye,http://www.Tasavvufnedir.com/Makalalar/TasavvufGagirirken/); <http://www.tasavvuf.com/>; <http://www.tasavvuf.gen.uz/>; <http://www.caniventasavvuf.com/>; <http://www.islamvetasavvuf.com/>; <http://www.izmirtasavvuf.com/>; <http://www.ilmvetasavvuf.com/>; <http://www.Ziyouz.Com/O'zbektiliterinologiyasi/>; <http://www.Ziyouz.Com/ДаниленкоВ.П.Русскаятерминология:опытлингвистическогоописания;org/wikipedia/Tasavvuf>; www.tasavvufi-subhetlar.com/SeyhSuleymanelCezüli,DelailülHayrat/; www.amasyaschzadetasavvuf.com/www.tasavvuf.uz/tasavvuf/tasavvufadabiet/; www.Tasavvufasoslari.com; www.Tasavvufallomalari.com; <http://iza.tj/ru/institutyazyka-literaturny-vostokovedeniya-i-pismennogo-naslediya-irm-rudaki/>; <http://tashgiv.uz/ru/>; <http://www.samdu.uz> and other sources.

University, Delhi University (India); Azərbaycan milli elmlər akademiyası Nizami adına adabiyat institutu (Azerbaijan); Институт восточных рукописей в Санкт-Петербурге (Russia); Інститут Востокознавства АН України ім. А. Кримського (Ukraine); and in our country: Institute of Uzbek language, literature and folklore, National University of Uzbekistan, Tashkent State University of Oriental Studies, Samarkand State University, Bukhara State University, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

The following scientific results have been obtained in world linguistics, especially in the field of lexicon: linguistic bases of term corpus creation, innovative processes in lexicon, linguocognitive comparative analysis of terms, features of use of lexical-pragmatic means (Istanbul University, Gazi University, Institute of Literature named after Nizami of the Azerbaijan National Academy of Sciences, Tehran University, Oxford University, Institute of Language, Literature, Oriental Studies and Heritage named after Rudaki, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore, Tashkent State Institute of Oriental Studies, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi).

In the world of enlightenment, research is being conducted in the following priority areas of research of scientific and creative laboratories with the help of new approaches and concepts: to shed light on their inner, outer meanings without denying the meanings that indicate the rules of the Sharia in the expressions of the Qur'an and hadith; to reveal the symbolic meanings of symbols in mystical doctrine and the criteria for the manifestation of the synthesis of poetic tradition in classical mystical poetry.

The degree to which the problem has been studied. In world linguistics, the brilliant works of our great ancestors, who have stood the test of centuries, are valued as the highest peak of linguistic thinking. The importance of this scientific work as a first step in the field of world enlightenment, all-Turkish linguistics. Today, only scientific works based on modern and perfect research methods and tools can truly serve universal civilization.

It is observed that scientific researches created by many linguists of the world are approached from this point of view. A large and important research work on the phonetic, grammatical and lexical features of the mystical language, the etymological and dialectal roots of the lexical language, its components and bases in the Uzbek language, the importance of the Sufi language in modern language and its Uzbek literary language, vernacular, Arabic, Persian. A number of important issues, such as the attitude to Tajik and other languages, have not yet been addressed.

In Uzbek linguistics T.Yuldashev's dissertation "Linguistic analysis of Sharia terms in the works of Navoi and Babur on Islamic fard" (Tashkent, 2004) studied in detail the lexical and grammatical features of Sharia terms, lexical and semantic processes in the lexical layer, and the linguistic features of Sharia terms in general. One of the Islamic sources that influenced the birth of Sufism is the Sharia concepts. It is known that in mysticism the path of spiritual perfection is

divided into four stages: 1. The Sharia. 2. The sect. 3. Enlightenment. 4. The truth. The guardianship that plays an important role in mysticism and the meanings associated with it are based on verses and hadiths. Mahmud Shabustari compares the Sharia - to the skin, the truth - to the core. And the interval between the skin and the core is called the sect.

In his dissertation, T.Yuldashev elaborated on issues related to Sharia terms and Sharia meanings in the Uzbek language. The process of research on the methodological and functional features of religious texts (Fergana State University), the transformation of religious phraseology: semantic and linguocultural aspects (Uzbek State University of World Languages) also continues in the field of religious linguistics. Since the center of mysticism is formed by the concepts of the teachings, in our work we emphasize the need to shed light on the inner meanings of the teachings, such as ablution, prayer, fasting, zakat, and to show their spiritual groups.

In his article "Problems of the study of syntax in the theory of Tajal mysticism and linguistics"¹³H.Nematov expresses the idea not to confuse phonetic, morphological and other linguistic phenomena in the study of syntax, to conduct a purely syntactic analysis. He tries to substantiate this opinion with the example of "understanding and perception - manifestation". According to the article, perception manifests itself and blocks the path of perception, that is, from the linguistic point of view, phonetic, morphological and other categories are manifested in the speech. If we can give up this manifestation, we will get rid of the complexity and misunderstanding in today's syntactic analysis. The article interprets syntactic processes in relation to dialectical and substance phenomena. It did not approach the lexicon of the spheres of language, in particular, the approach to the mystical layer as a lexical system, the approach to the study of it in terms of terminology.

The linguistic features of the lexical layer of mysticism have not been studied in a monographic volume in terms of a systematic study of network lexicon. That is, there is no scientific-theoretical work in which the lexicon of mysticism is analyzed as a holistic system. The field of mysticism has not been studied not only in Uzbek, but also in world linguistics as a whole system in terms of language.

Relationship of dissertation research with research work of the higher education institution where the dissertation was completed. The dissertation was completed in accordance with the research plan of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi on the topic "System-structural, anthropocentric and areal study of the modern Uzbek language".

The aim of the research is the systematic study of tasawwuf lexicon, the basic fund, thematic groups, semantics, ways of formation and development, sources of enrichment, position in the Uzbek language, methods of construction,

¹³ Ўзбек тили ва адабиёти. Х.Нematov. Тажалли тасаввуф билиши назарияси ва тилшуносликда синтаксисни ўрганиш масаллари. 1993 йил, 2-сон.

differences from other lexical systems, semantics, contradictory meanings, migration of meanings of polysemous lexemes to show their methods, to reveal methodological, logical inconsistencies in the interpretation of mystical words in dictionaries.

Research objectives:

collection, systematization and interpretation of lexical units related to tasawwuf science, which are reflected in the modern and old Uzbek literary language, more precisely, poetic works, theoretical and historical sources, press pages, basic dictionaries;

the history of the formation of the tasawwuf lexicon, the historical and etymological composition of lexical units, the identification of the unifying features of the terms that make up each thematic group;

methods of construction of mystical terms, their differences from other lexical systems, semantics in the field, the study of contradictory phenomena, the definition of ways and means of moving the meanings of polysemous lexemes;

to show methodological inconsistencies in the interpretation of words in the basic dictionaries, in the mystical sense, and to make recommendations for the use of words, to illuminate the relationship between mysticism and poetry;

to compile a "Dictionary of personal expressions" and a "Dictionary of synonyms of mysticism" in mysticism.

The object of research is linguistic materials collected from translations of works of mystics on mysticism and theory, articles, samples of classical tasawwuf literature, journals "Naqshbandiya", "Islom Nuri", "Muslims of Uzbekistan", "Hidoyat sari" and other press pages, dictionaries, textbooks and manuals.

The subject of the research consists of lexical units related (whether it is in translated works, or in works that are directly created, or in oral discourse, on the history, theory, and analysis of examples of classical mystical poetry) to the field that were previously used and are now used in consumption - the terms that make up the tasawwuf lexical layer.

Research methods. In the coverage of the dissertation, the methods of observation and comparison, systematic study of the lexicon, in particular, the lexicon of the field, comparative-historical, descriptive, classification, genetic analysis were used.

The scientific novelty of the research is:

the collection of terms expressing mystical concepts is monographically based on their formation as a whole lexical layer, their construction methods, specific nomenclature, morphological and semantic content, lexical source of terms, own and assimilation layer are revealed through examples;

the genetic composition of synonyms of mystics has been examined, showing the unifying, distinguishing subtle aspects of meaning in tasawwuf, and the semantics of contradictory lexemes emphasizing the evolution of differences;

the objective reasons that led to the development of the meanings of polysemous lexemes, their differences from the forms, the ways and means of semantic migration are identified;

how lexemes expressing a mystical concept are expressed in basic dictionaries, methodological inaccuracies in the comments and recommendations for their correction;

the relationship of tasawwuf and poetry is based on the problem of overcoming existing problems in the field, revealing the lexical-grammatical features of mystical words used in examples of classical literature.

The practical results of the research are as follows:

based on the views of tasawwuf on the spiritual maturity of man, universal values, the rise of spiritual consciousness of the nation, the formation of the worldview, thinking and spiritual-enlightenment, moral-aesthetic development of society;

scientific evidence that the Uzbek language, lexicon, terminology and tasawwuf lexicon are systematic phenomena through systematic research methods;

one of the unexplored aspects of the lexical-semantic field, the study of the lexical-terminological aspect of the lexical layer of tasawwuf, which is a science related to the situation, has been shown to be effective;

Thematic groups of Uzbek tasawwuf lexicon, semantics of words, methods of word formation, linguistic source of terms, own and assimilation layers are defined, based on the phenomena of semantics, variability, contradiction, polysemy, the expression of the lexical layer in the dictionaries is covered.

The reliability of the research results is based on the approach, methods and theoretical data obtained from scientific and artistic sources, systematic study of the lexicon: "Method of learning in thematic groups", "Method of systematization of words according to the form structure", "Method of systematization of words according to the structure of construction" and "Method of division of words into historical and etymological groups", "Method of systematization of words into historical and etymological groups", "Method of systematization of words according to the structure of meaning", "Method of systematization of words by functional-frequency aspects" and other methods, the introduction of theoretical ideas and conclusions, the results obtained are confirmed by the competent authorities.

Scientific and practical significance of research results. The scientific significance of the results of the research is determined by the fact that the scientific and theoretical conclusions about the views of mysticism, universal values, the rise of the spiritual consciousness of the nation, the formation of the worldview of today's reader, the formation of thinking and the spiritual-enlightenment, moral-aesthetic rise of society of the spiritual development of man serve to further enrich the field of linguistics and literature.

The practical significance of the results of the research is that its conclusions and recommendations can be used to enrich the content of lectures and seminars, write dissertations, master's dissertations, read lectures on the role of our spiritual values to students who are studying philology, journalism faculties, secondary special Islamic schools in Oliy Mahad, Islamic Academy, Islamic

Civilization Center, Al-Bukhari Research Center, School of Hadith, Institute of Oriental Studies.

Implementation of research results. Based on the scientific results of the systematic study of the tasawwuflexicon of the Uzbek language, the following was introduced:

The scientific-theoretical conclusions on the analysis of the poetic works of Baburahim Mashrab and Ahmad Yassavi enriched with the idea of the perfect man were used in the theoretical part of the fundamental project No. 5.1.17 "The concept of the perfect man in the classical literature of the East" (2003-2007) (Reference of the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan No. 89-03-4613 dated November 12, 2020). As a result, the modern analysis of the poetic works of Baburahim Mashrab and Ahmad Yassavi, imbued with the idea of the perfect man, served to solve the problem of improving the concept of the perfect man in the poetry of great poets, which is at the center of classical works in the history of our national literature;

Oriental classical word art was used in the fundamental project OT-F8-002 "The impact of modern civilization on the social image of man" (2007-2011) to substantiate the history of the concept of the perfect man, to determine the genetic composition (Reference of the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan No. 89-03-4613 dated November 12, 2020). As a result, the classical word art of the East allowed certain conclusions to be drawn on the basis of the history of the concept of the perfect man, and served to clarify some of the concepts in the draft;

The "Dictionary of Personal Terms" and the "Dictionary of Sufi Vocabulary Synonyms" were used in the research project of the "Encyclopedia of Islam" (2015-2017) (Act No. 6216 of December 9, 2020 of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan). As a result, the first edition of the Islamic encyclopedia¹⁴ was made, which served as an important source in correcting deficiencies in the interpretations of concepts such as Ahli Haq, Bada', Kubroviylik, Nabi, and Solik, as well as in interpreting such concepts as Chayshmai Ayyub, Khirqa, Taqvo, Tashbih, Zohid, Bilqis;

Important scientific and theoretical conclusions in the article "Interpretation of honesty in the works of Alisher Navoi" were used in the preparation of scripts for the broadcast of "Munavvar Soatlar" on the Mahalla radio channel of the National Television and Radio Company of Uzbekistan (Reference of the National Television and Radio Company of Uzbekistan No. 22-4-35-78 dated February 7, 2020). As a result, the programs were enriched with scientific and theoretical information, and their scientific and educational level increased.

Approbation of research results. The results of the research were discussed at 3 international and 18 national scientific conferences.

Publication of research results. A total of 34 scientific papers on the topic of the dissertation were published: 1 monograph, 12 articles in scientific

¹⁴Ислом: энциклопедия (З. Хусниддинов тахрири остида). - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2003.

publications recommended for publication of the main scientific results of doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, 2 of which were published in foreign journals.

The scope and structure of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, 4 chapters, a conclusion, conditional abbreviations, a list of references and an appendix, the volume of which is 271 pages.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The introductory part shows the relevance, necessity, objectives, tasks, object, subject, compliance with the priorities of science and technology, review of foreign research, scientific novelty, practical results, reliability, theoretical and practical significance, implementation, approbation, published works and research structure of the topic.

Chapter 1, entitled "Thematic groups and semantics of the tasawwuf lexical layer of the Uzbek language", first provides the necessary comments on the different views on linguistics in the study of language in thematic groups, and the lexical layer of mysticism is studied on the basis of thematic classification. And the meanings of the terms that make up a particular thematic group pertaining to that group are highlighted, i.e. the semantics of the terms are revealed. The tasawwuf lexicon of the Uzbek language consists of the following thematic groups:

1. Terms denoting abstract concepts. 2. Words denoting a person. 3. Words denoting a mystical symbol. 4. Material item names.

1.1. It is shown that the terms used to describe abstract concepts, in turn, consist of the following microgroups:

1.1.1. In this paragraph, entitled "The beautiful names of Allah in mystical works and their semantics", the terms that express the meaning of the Creator of the Universe are studied in the following microgroups according to the nature of their permanent name:

1) Names named in connection with the meaning of a single, objective being: *Ҳақиқий вужуд, Мутлақ вужуд, Зоти Хувият, Мутлақ Амо, Муқаддас руҳ, Қудси руҳ, Бирубор, Алиф*; 2) names associated with divine love: *Жамоли илоҳий, Яширин хазина, Ҳусни мутлақ*; 3) names named in connection with the meaning of a single Ruler: *султон, хожя, раҳбар, сарвар*; 4) Names related to forms of appeal to God: *He, Himself*.

Based on the method of functional-methodological grouping, the terms are divided as follows:

1. User in the field: *Ҳақиқий вужуд, Мутлақ вужуд, Зоти хувият, Мутлақ Амо, Муқаддас руҳ, Қудси руҳ, Вужуди мутлақ, Воҳиди қудрат* etc.

2. Common names: *Аллоҳ, Худо, Тангри, Яратган, Холик, Парвардигор, Ҳақ* etc.

1.1.2. The section entitled "Sharia Terms and Their Semantics" is divided into two parts:

1.1.2.1. Thematic groups of Sharia terms. They are based on the fact that they consist of the following microgroups: 1. Terms related to aqeedah: book, the hereafter, nomai amal, and so on. 2. Terms related to ablution: musalla, ablution, awrat, satr-i awrat and others. 3. Terms related to prayer (Namoz): Friday prayer, congregational prayer, sitting on the heel in jalsa, sitting on the floor, etc. 4. Terms related to zakat: separation of the zakat part, intention when giving zakat, delivery of zakat to the person to the person who is really in need, etc. 5. Terms related to fast (Roza) (Arabic: savm): fard fast, obligatory fast, expiation fast, vow fast and others. 6. Terms related to Hajj: Dhu'l-Hulayfa, Jahfa, Ifrad, Qiran, Tamattu, Umrah and others.

1.1.2.2. The paragraph entitled "Meaning of Sharia terms in tasawwuf" discusses the meanings of such terms as ablution, prayer, fasting, zakat, hijab in the teachings. For example, zakat in the sect is given from the benefits of the Hereafter. That is, the Hereafter will be distributed to the poor and those in need. Hijab (Arabic for "veil") is a veil worn by Muslim women to cover their private parts when they go out¹⁵. Peat in the sect is a curtain, a barrier. A veil that separates or alienates a lover from his lover. The desires and intentions of this world and the hereafter are the hijabs¹⁶ that separate man from Allah.

1.1.3. In the paragraph of terms denoting the names of tasawwuf sects, it is noted that the sect (Arabic: "way, method") is used in the lexicon of mysticism to express the following meanings and makes the necessary comments: 1) "Stage, career"; 2) "Network, direction in tasawwuf"; 3) "Choosing the path of Sufism."

The classification of sects is given in the scientific work as follows:

Classification according to the form of dhikr: 1) Qiyomiy sects: sects that recite dhikr more upright; 2) Quudiy sects: sects that recite sitting; 3) Khafiy sects: sects that make silent dhikr, for example, Naqshbandi; 3) Jahriy sects: sects that recite aloud; for example, solitude¹⁷.

Classification according to the method: 1) tariq ahyar (the way of the benefactors); 2) tariq abror (the path of the pure in heart); 3) Tariq shutor (the path of the people of love and passion)¹⁸.

Classification of thought systems according to whether they are true or false: 1) true (Sharia, Orthodox) sects; 2) in the form of false (illegal, heterodox) sects. Their semantics are detailed.

1.1.4. In the group "Terms expressing the sayru suluk", the terms are classified as follows and their semantics are explained:

¹⁵Ислом: энциклопедия (3. Хусниддинов таҳрири остида). - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2003.

¹⁶ Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. Тасаввуф истилоҳлари шарҳи. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. Турар У. Тасаввуф тарихи. – Тошкент: Истиқлол, 1999. Б. 62.

¹⁸Muhammad Ali Ayniy. Tasavvuf tarixi. – Ist.: 1339. – Б.лар 193-194; Ismoil Hakkilzimrili. Yangi kalambitni. 1-kitab. – Ist.: 1341. – Б. 155.

1. Status terms: the semantics of terms such as sakr, sahv, murakaba are analyzed. 2. Terms denoting action: uzlat, khilvat, chilla, arbain and their semantics are covered. 3. Terms denoting "spiritual address": 1) denoting rank-status: nafsi ammora, nafsi lavvoma, nafsi mulhima, nafsi lavvoma, etc. there was talk of the meanings of the terms; 2) the semantics of words denoting the final address: fano, tawfid, olum, vuslat; 3) Descriptive words in the sense of spiritual being: The semantics of Arsh, Kursi, samo, lavhul mahfuz and other terms are studied.

1.1.5. In the section "Terms denoting the names of sciences" the sciences according to their inner and outer knowledge are: 1) external knowledge: the science of Sharia // the science of fiqh, the science of hadith, the science of kalam, the science of tafsir; 2) Inner science: the science of monotheism, the science of ladun, the science of the unseen.

From a semantic point of view, scientific words have been proved to consist of the following microgroups:

1. Pleasure knowledge: close knowledge, a bit close knowledge, current knowledge, case knowledge and others. 2. The science of tasawwuf: the science of mystery, the science of the unseen, the science of ladun and others. 3. The science of ethics: the science of intellect, the science of observation, the science of behavior, enlightenment and others. 4. The science of fighting selfishness: the science of mujahideen, mujahhara, muhadara, and so on. 5. The science of monotheism: the science of monotheism, the science of martyrdom and others. The semantics specific to these groups are discussed.

1.1.6. In the section "Terms expressing the concepts of divine love" it is noted that the terms expressing love form 4 semantic groups and their subtle semantic shades are defined: 1. Terms meaning heart: house of the soul, throne of the soul, wise heart, wise heart and others. 2. Terms denoting the meaning of divine light: manifestation, polish, etc. 3. Terms denoting divine love and its levels: divine love, ecstasy, air, etc.

1.2. The item "Thematic groups of terms expressing the meaning of the person and their semantics" is studied in 2 parts:

1.2.1. In the section on the names given to certain people and their semantics, the names of the Prophet Muhammad (saw) and the names of certain people found in religious and mystical sources are analyzed as follows:

1) The names of the Prophet Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him) are divided according to the nature of their regularity: a) The proper names of the Prophet Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him) and their semantics: the seal of the prophets, Habib Allah, Abdullah-Ahmad, Ahsan, Ajvad, Akram, Amin were mentioned about the meanings of such names; b) The names of Muhammad (pbuh) applied to other prophets (pbuh) and their semantics: terms such as messenger, prophet, prophet are analyzed.

2) The names of certain people found in religious and mystical sources: Hizr (pbuh), Mahdi, Jesus Christ, Gabriel (pbuh), Makoel (pbuh), Isrofil (pbuh),

Azrael (pbuh), the semas of the kiroman secretary, chilton, and other nomar are illuminated.

1.2.2. General personal terms are studied in two sections:

1.2.2.1. Subject groups of terms denoting a common person are given as follows:

1. Names of sharia-related people: 1) are related to the meaning of worship: Ahl al-Uqba, Porso, Taqwa, Muslim, Muslim, Muttaqiy, Obid, etc.; 2) related to polytheism: sinful slave, mulhid, disbeliever, mujassamiyya, apostate, muatila, disobedient, wicked, etc.; 3) Sharia-related names: chief mufti, doi, mullah, mukotib, mutawalli and others.

2. The names of persons belonging to the sect: 1) the names of persons belonging to the unseen: pole, imam ayn, mardoni ghayb, ravasi, avshot, nujabo, nukabo, etc.; 2) personal names associated with the meaning of divine love: love people, bihlul, giryon, slaves in love wearing glim, devona, shahidbozi, bulbul, devonai juli, jazba ahli, piri mugon, etc.; 3) the names of persons whose meaning is related to science: the people of knowledge, the sage, the people of meaning, the scholar, the wise, etc.; 4) the names of the person related to the situation: ahli hal, ibnul waqt, abul waqt, dervish (highest state), juiyya (hungry), mujtahid, sheikh-ul ghayb//mezan-ul ghayb, musohib, mushtaq, etc.; 5) The names of persons related to fano: ahli fano, wasili haq, mutawakkil, Qutb-ul aqtab, qaws; 6) personal names related to the meaning of the world: small world // world sugro, people of martyrdom, people of dahr, people of property; 7) names of persons associated with the leech: traveler, mujahideen, tourist, traveler, stranger, traveler, etc.; 8) names related to human qualities: mardi Haq, infallible, agoh, free, good people, etc.; 9) Personal names meaning teacher: sheikh, father, pir, spiritual father, murshid // murshidi komil, teacher, lamp and others.

In the study, groups of words denoting a person according to different denominations and the spiritual matab of the person were identified as follows:

Classification according to different sects:

1. Sharia: 1) Ahl as-Sunnah wa'l-Jama'ah: Naqib, Nojiya, Al-Bayt, Salaf, Tabein, Taba'a Tabeen, Sahaba, Sunnah Ali, Ummah of the Prophet and others. 2) representatives of other religions: priest, muatila, milla, mushabbiha and others.

2. Related to the sect: 1) related to the meaning of the sect: soyil, tax; 2) related to the inner: the inner, the shutter, the unseen, and so on.

Classification according to the spiritual maturity of the person: 1. He has just joined the sect: Talib (who wanted to join the sect, but has not yet been accepted), the owner of Badaikh, Muftadi and others. 2. Achieved an intermediate level: murid (wish accepted, sectarian, tax-continuing leech), ihwan, owner of lavoyih, mutawassit and others. 3. He who has reached the final stage: Wasil (who completed the journey and get consent of Allah), muntahiy.

1.2.2.2. The section "Semantics of terms denoting a person's name" describes the semantic features of words denoting some person. The unifying

meanings of words such as Abdol, abror, saint, alert, free are revealed in one thematic group.

1.3. There are three types of "mystical words":

1.3.1. In the section "Semantics of words expressing color" it is noted that words expressing green, white, black symbolize the following mystical meanings: 1) the spiritual level achieved in the leech through the colors of the clothes a Sufi wears; 2) the status of man in heaven according to his deeds and spiritual level; 3) Death in the leech - the meaning of the Sufi's conquest of the nafs on the basis of mujahideen; 4) the ranks of the nafs and the spiritual status attained by one of the prophets (pbuh).

In mysticism, light is said to have the following meanings: 1) the religion of Allah; 2) the right way; 3) the state of mind of the last tax; 4) light radiating from the heart, body and face of the tax; 5) light science; 6) the form of the perfect human soul; 7) one of the names of eighteen worlds (in the form of nur or nuroniya).

1.3.2. In the semantics of the words that represent the number (1), the semantics of the number seven (a) represent the ranks of lust. It is called latoifi sitta because they consist of seven stages; b) rijolul means seven guardians called abdol or ahyar in the unseen. They are charged with seven climate controls; 2) the semantics of the number nine (nine blue, etc. compounds); 3) the semantics of the number eighteen ("Eighteen thousand" - one of the poetic images: if a wise lover suffers in the realm of the soul, eighteen thousand will be a world (Wisdom); 4) the semantics of the number forty (a) in the desert "forty", "forty days The Persian-Tajik words chilla and Arabic arbain (forty) are used¹⁹; b) rijolul is responsible for helping the forty guardians called nujabo in the unseen); 5) the semantics of the numbers three and three hundred, four hundred (a) the number three reflects the whole life cycle - birth, life, death; b) The "three hundred guardians"²⁰ in the rijolul unseen are illuminated in detail.

1.3.3. In the section "Semantics of words representing the names of animals" it is noted that the names of animals mean two different mystical concepts:

1) symbolizes the sign indicating the spiritual level associated with the career of lust. They represent two types of qualities: a) a positive sign (camels, horses, cows represent the nafs, which is interpreted as "mutmainna"); b) a negative sign (lion, wolf, pig show the qualities of amsora, lavvoma and mulhima); 2) represents the form of the human soul (the spirit of the bad man is in the form of a wolf, the spirit of a good man is in the form of a bride, and the soul of a perfect man is in the form of a delicate silk, as long as the light consists of light).

1.4. In the section "Terms expressing material elements in the tasawwuf lexicon" according to the semantics of the names of material elements are divided into three types and their semantics are studied:

¹⁹Тас. рап. - Б. 78.
²⁰ТХ. - Б. 234; Тас. рап. - Б. 97-98.

1.4.1. "Terms denoting place-names" are divided as follows, meaning whole and part:

1. Representing the meaning of the place where the activists of the sect operate: takya, ribot, zoviya. 2. Representing the part of the place where the activists of the sect operate: chillaxona, cell, dervishes.

1.4.2. In the item "Names of material elements representing the images of the sect and their semantics" are divided into 3 types according to the meaning of the names representing the images of the sect:

1. Terms denoting outerwear and their semantics are given as follows:

Hirqa His appearance is broad, his forehead is open, his collar is long, his sleeves are long, and his neck is long. Wearing a hijab by a Sufi means that he surrenders to the sheikh. Hirqa (Arabic) means "patch, dry". Two types of khirqa are worn: khirqai will, khirqai tabarruk.

The khirqa is divided into 2 types according to the meaning of the spiritual level, and the semantics of the terms are expressed as follows: In this way, love for the sect will be encouraged and given. This ring can be worn on anyone. It is also called muhib khirqa, muhib kiswasi; 2) khirqai will, khirqai inobat: a khirqa worn by the sheikh with a certain ceremony to a person who is a member of the sect by shaking hands with the sheikh.

There are two types of tannura: 1) service tannura; 2) samo tannura. This is also called abo.

2. The terms used to describe the headdress and the semantics of some of them are described in the work as follows: The dome consists of two parts called anchors. The turban that wraps around the head is called a dastar.

3. Terms denoting the process of wearing clothes and their classification are given. The classification of clothing according to the meaning of whole and part is given as follows: 1. It means outerwear: hirqa, muhib hirqasi, muhib kisvasi. 2. Represents a hat: a hat, a coin, a crown, and so on. 3. Represents a piece of outerwear: shadd, belt, zeal belt, etc. 4. Represents a part of a hat: a dome, an anchor, a dastar, and so on.

1.4.3. Weapons are units that represent the meaning of a tool and their semantics are defined and their groups are described as follows:

Weapons - tools are made of the following three types of objects: 1) made of fabric: alam; 2) made of animal skin: bark, bedding; 3) made of metal or wood: flower, muttako-muin.

The classification of terms denoting the material element according to their historical and functional characteristics is as follows: 1. Outdated: ribot, zoviya, khanaqah, mawlawi, kalandarkhana, muttako-muin, place of prayer, etc. (quantity: 25). 2. Changed the meaning: dargoh, threshold, belt, takya, etc. (quantity: 35).

At the end of Chapter 1, the following conclusions are drawn: Thematic groups specific to tasawwuf lexicon prove once again that lexicon consists of an integral system.

The disclosure of the semantics of the given thematic classifications and terms gives rise to certain scientific insights on certain aspects of the lexical

richness in the vocabulary.

The second chapter of the dissertation is entitled "The role of internal and external sources in the formation of the mystical lexical layer of the Uzbek language." Part 1, entitled "The role of internal sources in the composition of tasawwuf lexicon", describes the ways of enrichment of mystical lexicon by semantic, morphological and syntactic methods of lexeme formation, their classification according to the language source.

2.1.1. Semantic terminology comes in two forms:

Pure semantic method polar (mystical) - polar (geographical); father (mystical) - father (typical of kinship lexicon); based on examples such as leader (*murshid mysticism*) - leader (typical of politics).

Terms such as expectation, seal of prophethood, remembrance of heaven, spiritual father, prophetic chain, key of help, using the semantic-syntactic method (both semantic and syntactic methods of construction are used, a lexeme moved to another field means only with additional lexical units) it has been proved that most of the semantic-syntactically formed mystical lexemes are "adjective-adjective" type compounds.

2.1.2. Morphological formation: in tasawwuf lexicon, morphological word formation is not very active. About 1000 lexemes are formed by means of affixes:

1. -lik: 1) "the way to the truth in the leech" (yassavilik, naqshbandiylik, botiniylik, kalandariylik, kubraviylik); 2) "career, stage, status in leech" (zohidlik, fanolik, jumardlik); 3) human-spiritual being (in which -lik forms a group of words from the adjective, and sometimes from the subject (absence (yo'qlik), eternity (baqolik), perfection (komillik), madness (devonalik)); 4) noun denoting the sign (positive meaning: enlightenment (oriflik), poverty (faqirlik), tranquility (xotirjamlik); negative meaning: ignorance (g'ofillik), greed (horislik), delusion (gumrohlik)) and the number of terms formed with the affix -lik is 300.

2. - (i)ya: the names of the sect and their branches are formed: Qadiriya, Yassaviya, Naqshbandiya, Kubraviya, Firdavsiya, Nuriya, Marufiya, Khilvatiya and others. It has been found that the names of the sects are usually formed by adding the suffix -iya to the names of the Sufis who founded this sect or made a significant contribution to its development, keywords may also be related to the place where the shrines lived (Yassavia, Egypt, Romania, etc.), usually the content of the basics of making sect names depends on the distinctive features of the sects.

3. -iy // -viy: 1) addition to the names of representatives of mysticism (Jiylani, Bayrami, Yassavi, Naqshbandi, Saadi, Rabbani); 2) creation of sect names (Hanafi, Sunni, Shafi'i, Uwaisi); 3) The formation of nouns denoting belonging to a certain profession (Salohiddin Ushshaki said: I am a lonely, lonely, bektashi, saadi, festive, Qadiri, Ushshaki, Naqshbandi vamavlavi (ТурарУ. Тасаввуф тарихи. – Тошкент: Истиқдол, 1999. б.72) revealed on the basis of evidence. These words are not divided into morphemes in the form haf-iy, jahr-iy (words such as "jahr", "haf" do not occur in Uzbek). Therefore, the construction by the -iy affix is considered not to exist here (urgent, gradual); 4) It has been proven that a

person can form a noun and the following comments are made: Sufi (a person cannot be a sheikh or a Sufi by reading books on mysticism (without following his instructions) (ГураpУ. Тасаввуф тарихи. – Тошкент: Истиклол, 1999. b. 3). The word "Sufi" is derived from the addition of the suffix -iy to the word "Suḥ". The word "Suḥ" is not used independently in Uzbek is actively used in combination with "Kuḥ" in the context (Ўзбек тилининг изохли луғати. Беш жилдди (I, II, III, IV, V жилд).- Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008).

Wali is not a artificial word, it is not divided into morphemes. That is, the Uzbek word "val" does not serve as a basis for the creation of a governor. This shaft is derived from the Russian language and is a technical term, which in this field means "a part, an arrow, which rotates around its own axis in various machines and mechanisms and transmits rotational motion and force to a fixed part" (Ўзбек тилининг изохли луғати. Беш жилдди (I, II, III, IV, V жилд). - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.). Similarly, the prophet is not divided into meaningful parts in the Uzbek language. In Uzbek, mystical terms such as rebellious, mubtadi, muntahiy, ravosi, mufti // mufti are not divided into meaningful parts in Uzbek. This section provides similar necessary considerations.

4) -at // -yat // -iyat // - (o) t // - (u) t The following ideas are given in the work on the construction: at the end of the word - at // -yat // -iyat // - (o) Terms with the phonemes t // - (u) t abound in the lexicon of tasawwuf. However, not all of them are artificial words based on Uzbek word-formation tools. For example, riyazat, ayniyat, masiyat, huviyat, maiyat (being together), Lahut, etc. have been mastered in Uzbek from Arabic in a ready state. Terms such as treatment, human, eternal, uns, Islamic, ahad are used in the above appendix. - (a) t // - (i) ya // - (o) t, - (u) t suffixes form terms denoting "integrity, generality." When these affixes are added to the stems, phonetic changes in the structure of the stem can sometimes occur. For example, lexemes such as prophecy, prophecy, tranquility, testimony, message, vuslat undergo sound changes. The basic bases of lexemes such as bashar + iyat, vahid + iyat, ahad + iyat, creature + noun, behavior, t + ruh + iyat, uns + iyat do not change the sound when an affix is added. 5) in the work - examples of the terms with the room and the following low-yielding affixes are given: - room (f-t. "Each individual part of the house or building separated by a wall; partition"): dervish, chillaxona, temple, etc. -chi (traveler, intercessor); -illah (-ullah) (zikrillah awliyullah, rasulullah, shahidullah, ma'rifatullah); - (i) sh (evolution, purification, purification); - (u) v: fear); -goh (takyagoh, sajdagoh); -basta (kamarbasta); sar- (sarmast); be- (hexabar); nim- (nimtariq).

2.1.3. The expression of the concepts of thetasawwuf layer by means of compounds is studied in the dissertation as follows:

in the lexical layer it is found that aggregate compounds (units formed by the combination of two independent meaningful words) and diffuse compounds (units formed by the combination of three or more independent lexemes) are used.

About 80% of the more than 1,000 compounds obtained from industry-related sources are cumulative compounds: the series of prophecies, the Ahl al-Tariqah, divine inspiration, sultanul orifin, charity, dhikr tasbeh, murshid komil, and others.

Distributed compounds consist of three or more independent lexemes (auxiliary words are not included): 1) three-component compounds: the path of absolute freedom, the source of divine light, the man of divine grace, the path of love, Ahl as-Sunnah, etc. ; 2) four-component compounds: ado of the valley of poverty and fano, optimistic outcome from death, the journey of the slave to the side of the god, and b; 3) five-component compounds: the way a person goes to his conscience, the science of Sharia specific to the community, and b; 4) Six-component compounds: although difficult in the process of speech, their use can be confirmed by the following examples: the secrets of the will of the believer to the beginning of the accident, the connection of the moderate murid to Muhammad, and so on.

The following discusses the types and varieties of two-component compounds. Because in this way, when the laws of aggregation are determined, it is much easier to determine the ways of formation of multi-component compounds.

Noun+Noun pattern: 1) two independent meaningful lexemes are connected by word order and intonation without grammatical indication: Sunni Sufism, shadow being, fayz ganj; 2) two independent lexemes are connected by a grammatical index: a) the first component of the compound is formed by the suffix of the accusative case: the possessive, the quality of Truth, the manifestation of quality, the grace of God, etc. In mystical sources, the application of the sign is observed: the believer, the light of Truth, the voice of faith, the manifestation of Truth, the oil of unity, the end of the prophets, the common monotheism, and so on. b) the second component of the compound is formed by the suffix of possession: the world of command, the people of poverty, the circle of Sufism, the gate of heaven, the rank of governor, and b; c) -ni, -ga, -da, -dan are connected by conjunctive suffixes: one of the suffixes -ni, -ga, -da, -dan is added to the first component of the compound, and usually the second component of such compounds is formed by the suffix -lik: confession of sin, enslavement to lust, inability to control, etc.; g) The components of a compound are joined by the Persian suffix -i: its second component (or both components) often consists of a word that is not used in colloquial language: tajjalli af'al, talibi diydar, ahli sunnat, Ruhi Azam, tawhid af'ol, maqomi mahmud, and so on. According to the order of the above compounds, the Persian-Tajik language has a syntactic structure. Many of these compounds can be combined in accordance with the structure of the Uzbek language (adjective+adjective type). For example, dhikr is used in such forms as dhikr of the heart, dhikr of the perfect man, dhikr of qiyam, dhikr of qiyam. However, not all of the above combinations are used in accordance with the syntactic pattern of the Uzbek language. Compounds such as sheri god, nafsi komila, zikri saw, mind first cannot be used in the form of sheri god, perfect nafsi, saw zikri, mind first. This Persian-Tajik suffix -i is also used in some terms in the form -u: faqr fano, kashfu ilhom, hayru sadaqa; d) The parts of the compound are

connected to each other by the Arabic isofas -al, -ul and their variants: sultan ul orifin, sirrus sir, rijolul ghayb, Alam al ghayb, Haqqal near, and so on.

2. Adjective + noun template: 1) relative verb compounds: in the mystical lexical layer of the Uzbek language, the qualitative part of the compound, the first component of which consists of verb, can be made with different affixes. For example: 1) affixes: spiritual grace, inner worship, spiritual life, religious document, sensual pleasure, divine grace, and so on.

In mystical sources, the suffix -iy is used in many fields, such as god (divine grace, divine enlightenment, divine name, divine love), mysticism (mystical life, mystical profession), religion (religious mission, religious document), spirit (spiritual life, mental process) makes an adjective of the compound. The adjective component of compound terms, such as the Jahri sect, the Quddi sect, and the Uhrawi reward (except for Sufi-related compounds), was not formed by means of -iy. The reason is that such constructions as haf + iy, kull + iy, fon + iy, tajall + iy, jahr + iy, quud + iy, uxra + viy do not have a reality in the mystical lexicon of the Uzbek language. The affix -iy is very productive in the lexicon of mysticism, and the relative verb compounds formed by it make up 80 per cent.

In addition to the above affix -li (powerful friend, constant silence, mysterious experience); - (i) yat (spiritual science, polar verb); -kor (sinful slave); -in (secret remembrance); -ik: (mythical thinking, mystical lover) affixes served to form the qualitative part of two-component relative verb compounds, albeit in small quantities.

3. Noun+verb template: 1) signless connection (irshad, fayz, hand, bay'at, arbain, etc.) 2) sign connection (escape from the world (al firr min - ad dunyo), departure from the world etc.).

4. Number+noun pattern: terms such as ten minds, nine blues, four elements, three mawliids, seven careers//latoifi sitta form a combination of number+noun type, and so on.

2.1.4. Classification of tasawwuf lexicon according to language source

In the scientific work it is proved that the formation and formation of terms in the tasavvuf lexical layer according to the source of the language takes place in the following patterns: 2) affixed affix (affixoid), prefix is added to the mastered word: room + qoh (-goh), dervish + room, sar + mast, etc.; 3) the mastered word and the original Turkic word are intertwined: expectation, wearing a hijab, being a shadow, lifting the curtain, a bloody man, etc.; 4) two lexemes from the same language are combined: dhikr tasbeh, charity, sinful slave, etc.; 5) According to the source, words from two different languages are combined: vahdat mayi, zikri saw and others.

Part 2 of this chapter, entitled "The role of external sources in the formation of tasavvuf lexicon", deals with external factors, ie ways to enrich tasavvuf vocabulary through the acquisition of words from other languages.

2.2.1. Terms learned from Arabic

Adab ("etiquette"), autod, abdol, tawba, uzlat, baqa, fano, silsila, shajara, ilmi hol, ilmi qal and other Arabic terms that express the basic concepts of mysticism are given in the work and optimal opinions are given.

Phrases in the form of stable compounds are common in the works. Most of these active usage compounds are combinations of Arabic words: (Asmai husna // Asma al-Husna - "Beautiful names of Allahu ta'ala", Allah azza wa jalla, Allah Subhanahu Taala, sallallahu alayhi wa sallam // alayhissalam, Quddusa sirrahu, Quddasallahu ruha, anal haqq, Mutu qabla an tamutu, rahmatullahi alayh). In addition, many compounds were formed on the basis of lexemes learned from the Arabic language (pious people, the sea of enlightenment, the status of poverty, vido hajj, the world of theology, the series of prophecies, etc.). This testifies to the fact that the lexicon of the Uzbek language, as well as the mystical lexical layer has been continuously enriched to this day. The scientific work deals with the derivatives arising from the combination of such Arabic words.

2.2.2. Persian - terms borrowed from the Tajik language

Some of the lexical units expressing mystical content are borrowed from the Persian-Tajik languages: pir, khoja, dervish, porso and others. The following comments have been made in the research on such terms:

As explained in Ghiyas ul-Lughat, the original meaning of the word dervish is "one who begs for something from the doors." The ancient form of the dervish is the darovez - "hanging on the doors". He later became a dervish. For the dervish, the gate of the murshid is like the Ka'bah, and he is the one who hangs on it and prays for deliverance from it.

Many of the foundations of the Naqshbandi sect are named by combinations of Persian-Tajik words: khilvat dar anjuman, yod kard, bozgasht, nigohdosht, yoddosht. In addition, a number of compounds were formed with the help of Persian-Tajik words. For example, compounds formed with the participation of the seed: the blessed seed, the pious seed, the seed ahadiyat, the appearance of the seed, the seed of love, etc.; compounds made from pir: presence pir, piri sony and others.

2.2.3. Words related to tasawwuf learned from Russian

The following comments were made on the words mysticism, asceticism, pantheism, Sufism, romanticism in the research work:

- The affix *izm* does not become a reality in Uzbek word formation. *-Izm* in words such as pantheism, realism, asceticism, mysticism associated with mysticism is a constructive component of the Russian language and is ready to be mastered from this language in the above form. The suffix *-izm* was added to the word Sufi, which is actively used in Uzbek tasavvuf sources, and formed the meaning of "doctrine": in the form of *sof + izm*. Here the *-izm* affix served as the affix *-lik* (or formed a semantic with *-lik*). Like the above words, the word "romance" is derived from the Russian language, meaning "something that evokes

a great uplifting spirit, inspires one to greatness, and is filled with emotion" (Ўзбекилинингизохлилуғати. Бешжиддли (I, II, III, IV, V жилд). - Тошкент: Ўзбекистонмиллийэнциклопедияси, 2008).

Chapter 3 of the dissertation is entitled **"Phenomena of semantics, contradictory meaning and ambiguity in the mystical lexical layer"**. It analyzes the phenomena of semantics, ambiguity, ambiguity in tasawwuf lexicon.

The first part of the chapter is devoted to the meaning of "semantics in the lexicon of tasawwuf": forms an affixal semantics in the field. There is no meaning between the other affixes.

Lexical semantics is common in the tasawwuf lexical layer. For example, the meaning of "everything but Allah" is expressed in Uzbek by about twenty words: fano harimi, avom kutkusi, alam, soya being, dunya, mosivo, davo, lie, agyor, ghaflat, mouman, kasrat, ghurbat, creature, etc. (Илова-луғат – Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. Тасаввуф истилоҳлари шарҳи. – Тошкент: Мовароуннахр, 2004 б. 220).

Lexemes that appear in the context of word formation and undergo a certain change in shape over time are called variants. The variants encountered within the tasawwuf lexicon are: traveler // traveler // traveler // traveler, muhib hirqasi // muhib kisvasi, zikri hafiy // zikri khufiya, zikri jahriy // zikri jahriya, tariq // tariqat and so on. In this section of the research, the problem of synonyms and variants is studied in detail. Their mutually distinct meanings are highlighted and unifying semaphores are identified.

Part 2 of this chapter, entitled "Contradictory Meaning in the Vocabulary of Sufism," contains the following comments: the word "jam" meaning "gathered" and the word "farq", which means "difference", is active in the Uzbek colloquial language. They serve to express contradictory concepts in the science of mysticism. "Gathering means gathering, and the difference is divorce. The Sufis felt the difference with jam and defined it accordingly: jam is unity, the difference is kasrat, jam is about the truth, the difference is that everything belongs to the slave, jam is to see everything with Allah, and the difference is to know that things are separate from Allah but from Allah». ²¹

The study also analyzes the terms ideology and matter, parentheses and parentheses.

Part 3 of the chapter, entitled "The Phenomenon of Polygamy", explores a number of terms in the lexicon of tasavvuf: The original meaning of the term tasbeeh (Arabic) is to say the word "subhanallah" ("Allah is pure from any partner"). Its figurative meaning is "a bouquet of beads used to count the words of prayers and supplications." It has been proved that this portable meaning of the rosary is based on connection - metonymy. The work also shows the ways of shifting the meaning of the plural terms of the sect, haram.

²¹ТХ. – Б. 219.

In the TTS dictionary, polysemous terms are given along with several portable meanings. They are: *бахр* (بحر), *жон* (جان), *чиروق* (چراغ), *дард* (درد), *дил* (دل), *дурусухан* (سوخان), *абжод* (ابد), *хаммор* (خمار) etc.

In general, in this lexical layer, one of the differences from other layers in terms of semantics, ambiguity, variability and other issues is the large number of synonyms, and the other is the presence of the phenomenon of ambiguity in the mystical network lexicon.

Chapter 4 of the dissertation is entitled "Functional-frequency aspects of mystical vocabulary" and consists of 2 parts.

Part 1 of the chapter is entitled "**Tasawwuf and Uzbek lexicography**", which deals with the expression of tasawwuf words in large normative dictionaries:

1. "Devonu lug'ot it-turk" contains detailed views on the "expression of words denoting tasawwuf concepts." The words related to mysticism in the work "Devonu lug'ot it-turk" are studied in the following groups according to the level of use on a diachronic and synchronous scale:

1) Exactly used words in diachronic and synchronous structure: in the scientific work it is reported that the words (*юрак* (*йўрак*), *јақин* etc.) with mystical meaning given in (Кошғарий М. Девону луғот ит-турк (Туркий сўзлар девони). (I, II, III жилд) (С. М. Муталлибов). – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси, 1960. – 1963.), which are used in diachronic and synchronic context (structure of Old Turkic language and modern Uzbek literary language), are 80; 2) Phonetically changed words in synchronous structure are given in the research work as the old variants of words that are actively used in the modern Uzbek language, such as hope (*umid*), madness (*telba*), grief (*qayg'u*), and have a certain meaning in tasawwuf as follows: *умду* (I, 146), *тэлвд* (I, 402), *қазғу* (I, 401); 3) words with changed meaning in synchronous structure: it is noted that the following lexical units used in previous periods of research development are used in modern Uzbek without changing form (or partially changing) over time, but changing lexical meaning: *отрўк* – *cunning, deceitful, cunning, deceitful* (*Oguz*) (I, 127), *алқиндӣ* (*эралқиндӣ* – *man died, ended, vanished* (*алқинур, алқинмақ*) (I, 255), *сін* – *зўр* (III, 1) etc.; 4) words not used in synchronous structure: some words mentioned in the dictionary in the scientific work became obsolete in the modern Uzbek language over time, related to the noun: *қипмў* – *truth, confidence, truth* (I, 394), *билдә* – *scientist, jazyk* – *sin ...* (III, 24) etc.; related to adjective *алчак* – *soft-natured, meek; thin; elegant* (I, 126), *чилиқ* – *delicate, alert, intelligent, sensitive* (I, 370) related to verb: *табуғ* – *words such as service, prayer* (I, 354) were noted and analyzed from the (Кошғарий М. Девону луғот ит-турк (Туркий сўзлар девони). Уч жилдли (I, II, III жилд) (таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов). – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси, 1960. – 1963).

2. The following opinions are expressed on "Sufi words in "O'zbek tilining izohli lug'ati" (comparative analysis of 1-2 editions):

The translation of works on the science of ancestors into Uzbek, the direct creation of many works on mysticism by mystics, created a unique lexical layer in the language. Many words that have atasawwuf meaning that were considered

obsolete during the Soviet era are actively used today, especially in newly created works. This change in language had to be literally absorbed into the spirit of "O'zbek tilining izohli lug'ati" (2) It is worth noting that the explanations of mystical words such as Robita, tamkin, rajo, avso't have been re-entered into the dictionary.

It was emphasized that the words abrār, ahār, anfus, ladunn, mawt, which are actively used in written and oral speech, especially in the speech of scholars, and are not included in the dictionary".

Clear conclusions are made about the interpretations of the words saint, mystic, prayer, monotheism, maqam, khanaqah in "O'zbek tilining izohli lug'ati"(2).

3. "Islam: Encyclopedia" contains comments on "words that represent mystical concepts":

In the encyclopedic dictionary about 70 basic concepts of mysticism are expressed in the encyclopedia. Giyloni, Yassavi, Naqshbandi, Bibi Mushkul Kushod, Bibi Tuesday cigar Thirty Sufis, Sufis are given detailed information about their activities. In addition, the encyclopedia contains information about the basic rules of the sects, the history of their origin and their representatives, such as Qubravi, Uvaysi, Yassavi, Qalandar, Qadiri. It is worth noting that the encyclopedic dictionary explains 20 of the major mystical sects. The encyclopedia includes a table of sects consisting of 65 sect names. In the Islamic encyclopedia, most mystical concepts are interpreted correctly in accordance with the purpose: tawakkul, wasl, dervish, kalandar, ijaza, baqa and fano, and so on. But there are also flaws in the interpretations of many mystical concepts. There is no isolation in the dictionary. The structure of the concepts of ahlihaq, bada', kubrawiyyah, nabi, salik, tarqidunya, hal, and others, in their commentaries in the dictionary, erroneous judgments have been made about their subtle meanings. A dictionary on the human psyche and spirituality, such as Islam: an encyclopedia, had to be fully adhered to.

4. Comments on the "Expression of words denoting mystical concepts in the "Explanatory Dictionary of active words of the modern Uzbek language"²²:

According to the dictionary, 325 of the primitive and artificial words such as vigilance, paradise, virgin, religion, madness, contemplation, journey, patience, spirit, verse, prayer, stranger, which serve to express mystical concepts, are actively used in general lexicon.

Active tasawwuf words in folk speech: words expressing Sharia concepts (khutba, god, tafsir, takbir, tangri, taat, sahaba, sajda, salla, thawab, sufi, sufinamo, sufi, ulama, prophet, ummut, etc.); were divided into 2 groups and analyzed in the form of words that do not represent Sharia concepts (generosity, hol, hur, faqir, behavior, character, humility, creation, serzavq, zavqbagsh, pleasure, intelligence,

²²Хўфда.

5. The source of formation of lexemes belonging to one lexical layer or other lexical layers, the possibility of their unification in the form of a compound word or compound is determined, and the analysis of artificial and compound words, compounds in terms of lexical structure the role of possibilities has been proved on the basis of evidence that construction by means of incomparable, syntactic word-formation methods is a particularly active process.

6. It was argued that in the lexical layer of the field of mysticism, lexical units have a significant place. It was noted that the formation of many compounds with the participation of lexemes learned from the Arabic language testifies to the fact that the lexicon of the Uzbek language, as well as the mystical layer has been continuously enriched to this day.

7. A number of factors, such as the coexistence of the Uzbek and Persian-Tajik peoples for centuries, the establishment of political, economic, social and cultural ties, led to the emergence of Persian-Tajik terms in the vocabulary of the Uzbek language, including tasawwuf lexicon. The above-mentioned non-linguistic aspects are one of the main means of raising the mystical lexicon of the Uzbek language.

8. The number of words borrowed from the Russian language related to the lexicon of Sufism is small, and there are almost no complete or semi-complete word patterns.

The words learned in Arabic, Persian-Tajik, Russian in this layer are reflected in special literature, especially in classical literature, theoretical works of mysticism, translations and textbooks. A certain part is also actively used in oral speech.

9. Semantic, contradictory, ambiguous, and variable in the mystical lexical layer is a somewhat active process. Consequently, the unifying semantics of synonyms in tasawwuf were identified and the subtle aspects of differentiated meanings were revealed. Contradictory lexemes in the tasawwuf lexical layer were analyzed and the differences between their semantics were clarified. Polysemous lexemes in tasawwuf lexicon were analyzed. They identified the objective reasons that led to the development of their meanings, and the ways and means of meaning transfer were proved.

10. This lexical layer has the following peculiarities in terms of semantics, polysemy: 1) the large number of their meanings; 2) the presence of the phenomenon of ambiguity in the field (this is not the case in other lexical circles); 3) the impossibility of carrying out work on the terminology of the concepts that are specific to the science of mysticism, which is considered to be an exploratory, holistic science.

11. Functional-frequency aspects of mystical words: how they are reflected in scientific-theoretical sources, dictionaries and poetic works. It was emphasized that the mystical concepts expressed in M.Kashgari's "Devonu lug'ot it-turk", "Explanatory dictionary of the Uzbek language" (1-2 edition), "Islam: encyclopedia", "Explanatory dictionary of active words of the modern Uzbek language" should be interpreted in a purposeful manner, at a high scientific level,

with as much tasawwuf approach to the essence of the issue as possible, and clear and relevant proposals were made;

12. Linguistic units used in mystical poetry, in the samples of classical literature, especially in the works of Sufi poets Yassavi and Babarrahim Mashrab, the spiritual features of tasawwuf words denoting images of lover and lover were analyzed, language features were studied.

Thus, the lexical layer of tasawwuf, which is one of the unexplored aspects of the Uzbek language, has been studied in terms of terminology. Relevant comments were made on the expression, place and importance of the lexicon of the field in the language, its tasawwuf nature was revealed.

**УЧЕНЫЙ СОВЕТ № DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01.
ПРЕДОСТАВЛЯЮЩИЙ НАУЧНЫЕ СТЕПЕНИ ПРИ
ТАШКЕНТСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ АЛИШЕРА НАВОИ
ТАШКЕНТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ АЛИШЕРА НАВОИ**

АХАТОВА МАХБУБА САЛИМОВНА

ЛЕКСИКА ТАСАВВУФА УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

10.00.01 – Узбекский язык (государственный язык)

**АННОТАЦИЯ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОЛОГИИ
(DSc)**

Ташкент – 2021

Тема докторской диссертации зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан под номером B2021.4.DSc/Fil344.

Диссертация подготовлена в Ташкентском государственном университете узбекского языка и литературы имени Алишера Навои.

Автореферат диссертации доступен на трех языках (узбекский, английский, русский (резюме)) на сайте Ученого совета (www.navoiy-uni.uz) и на информационно-образовательном портале «ZiyoNet» (www.ziynet.uz).

Официальные противники:

Дадабоев Хамидулла Арипович
доктор филологических наук, профессор
Содиқов Қоснижон Позилович
доктор филологических наук, профессор
Уразбоев Абдулла Дурдиевич
доктор филологических наук

Ведущая организация:

Самаркандский государственный университет

Защита диссертации состоится на заседании Ученого совета Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 в 2021 году «17» 12 в 10:00 (Адрес: 100100, Ташкент, Яккасарайский район, улица Юсуфа Хос Ходжиба, 103. Тел.: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои (регистрация № 852). (Адрес: 100100, Ташкент, Яккасарайский район, улица Юсуфа Хос Ходжиба, 103. Тел.: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz).

Автореферат диссертации распространен «13» 12 2021 года.
(Протокол реестра № 1 «13» 12 от 2021 года).



Ш.С. Сирожиддинов
Председатель Ученого совета,
доктор филологических наук, профессор

Ж.У. Пардаев
Секретарь Ученого совета, доктор
филологических наук, доцент

И.М. Махмудов
Председатель научного семинара при
Ученом совете, доктор филологических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация докторской (DSc) диссертации)

Актуальность и необходимость темы диссертации. Для тюркской литературы, сыгравшей важную роль в развитии передовых художественных взглядов на мир, тасаввуфическая литература является краеугольным камнем. С лингвистической точки зрения, лексика тасаввуфа лексика суфистика, лексика мистики) в пределах одного только узбекского языка кажется бесконечной по количеству. Только один пример: количество терминов, обозначающих человека в этом лексическом слое, составляет около 550, а количество слов, выражающих значение «наука тасаввуф», превышает 30.

Насколько необходимо и важно изучать тасаввуф для достижения мировой просветительской цивилизации, так же необходимо и важно изучать его язык и его огромное влияние на развитие тюркских языков, особенно узбекского. Но работы лингвистов в этой области практически нет.

За годы независимости первый шаг к воспитанию идеального человека, воспитание гармонично развитого поколения, не оставляя образовательного пробела в сознании молодежи, стал одним из главных приоритетов страны. В то время, когда правительство рассматривает этот вопрос на уровне государственной политики, нет никаких сомнений в том, что непосредственное изучение науки гнозис - тасаввуф, продвигающий «идею совершенного человека», создание исследований по ее лексика актуальна.

Данное исследование в определенной степени способствует реализации задач, поставленных в Указе Президента Республики Узбекистан от 21 октября 2019 года УП-5850 «О мерах по кардинальному повышению престижа и статуса узбекского языка как государственного» и других нормативных актах, связанных с этой деятельностью.

Объектом исследования являются переводы произведений специалистов по тасаввуф и теории, статей, образцов классической тасаввуфической литературы, религиозных материалов, собранных из религиозных газет и журналов, словарей, учебников и учебных пособий.

Научная новизна исследования:

собраны и доказаны термины, выражающие понятие тасаввуф, образующие определенную систему в целом лексический пласт, выявлены способы их построения, особенности именования, морфологические и семантические структуры, лексический источник терминов, собственный и ассимиляционный слой;

объединяющие, выделяющие тонкие семантические аспекты синонимов в тасаввуф, генетическая структура семантики противоречивых лексем с акцентом на эволюцию различий, объективные причины развития значений многозначных, отличия от морфем, способы семантической миграции;

разработаны выражения терминов связанных с тасаввуф в базовых словарях, методические несоответствия в толкованиях слов и рекомендации по их исправлению, изучено лексико-грамматическое изучение некоторых

слов связанных с тасаввуф, используемых в образцах классической литературы.

Внедрение результатов исследований. На основании научных результатов систематического изучения тасаввуфической лексики узбекского языка были введены:

В теоретической части фундаментального проекта No. 5.1.17 «Понятие совершенного мужчины в классической литературе Востока» (2003-2007 гг.) использованы научно-теоретические выводы анализа поэтических произведений Бабурахим Машраба и Ахмада Яссави, обогащенных идеей совершенного мужчины. (Справка Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан № 89-03-4613 от 12 ноября, г. 2020). В результате современный анализ поэтических произведений Бабурахим Машраба и Ахмада Яссави, проникнутых идеей идеального человека, послужил решению проблемы совершенствования концепции идеального человека в поэзии великих поэтов, которая находится в центре классических произведений в истории нашей национальной литературы;

Восточное классическое словесное искусство использовалось в фундаментальном проекте OT-F8-002 «Влияние современной цивилизации на социальный образ человека» (2007-2011 гг.) для обоснования истории концепции идеального человека и определения генетического состава. (Справка Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан № 89-03-4613 от 12 ноября 2020 г.). В результате классическое словесное искусство Востока позволило сделать определенные выводы на основе истории концепции идеального человека и послужило прояснению некоторых концепций проекта;

«Словарь терминов личного характера» и «Словарь синонимов лексики тасаввуф» использовались в исследовательском проекте «Энциклопедии ислама» (2015-2017 гг.) (Закон № 6216 от 9 декабря 2020 г. Комитета по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан). В результате было выпущено первое издание Исламской энциклопедии, служил важным источником для объяснения некоторых концепций в нем;

Важные научно-теоретические выводы в статье «Интерпретация честности в творчестве Алишера Навои» были использованы при подготовке сценария для передачи «Munavvar Soatlar» на радиоканале Махалля Национальной телерадиокомпания Узбекистана (Справка Национальной телерадиокомпания Узбекистана № 22-4-35-78 от 7 февраля 2020 года). В результате программы обогатились научно-теоретической информацией, повысилась их научный и образовательный уровень.

Объем и структура диссертации. Диссертация состоит из введения, 4 глав, заключения, условных сокращений, списка использованной литературы и заявления. Общий объем диссертации 271 страницы.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
LIST OF PUBLISHED WORKS
СПИСОКОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
I бўлим (I part; I часть)

1. Ахатова М. Ўзбек тилининг тасаввуф лексикаси. Монография. Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети. – Т.: Lesson Press, 2016. – Б. 246.
2. Ахатова М. Тасаввуф тариқатлари. Шарқшунослик//Тошкент давлат шарқшунослик институтининг илмий журнали. – Т., 2007. – № 2.- Б. 138-140(10.00.00. № 8).
3. Ахатова М. Ўзбек тилида тасаввуфий илмлар номларини ифодаловчи истилоҳлар//*Ilm sarchashmalari. Al-Xorazmiy nomidagi Urganch davlat universiteti jurnali.* У., 2007. – № 4. – Б. 45-47 (10.00.00. № 3).
4. Ахатова М. Терминми, атамами истилоҳ. Филология масалалари//Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети журнали. – Т., 2007. – № 4.- Б. 24-27(10.00.00. № 18).
5. Ахатова М. Ўзбек тили тасаввуфий лексикасининг лексик-семантик майдони//Таълим тизимида ижтимоий гуманитар фанлар. Абу Райхон Беруний номидаги Тошкент давлат техника университети. – Т., 2007. – № 3. –Б. 120-122(10.00.00. №11).
6. Ахатова М. Тасаввуфда ўрин – жой номларининг ифодаланиши. Тил ва адабиёт таълими//Ўзбекистон Республикаси халқ таълими вазирига тегшлик илмий-методик журнали. – Т., 2008. – № 1.- Б. 30-33(10.00.00. №9).
7. Ахатова М. Ислом энциклопедиясида тасаввуфий тушунчалар талкини//Филология масалалари. Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети илмий журнали. – Т., 2009.- № 2. – Б. 79-81(10.00.00. № 8).
8. Ахатова М. Рақамлар мўъжизаси//Ўзбекистон матбуоти. Журнал. – Т., 2009. – №1 – 2. – Б. 75-76 (10.00.00. № 5).
9. Ахатова М. Ўзбек тили тасаввуф лексик қатламида маънодошлик ходисаси//ЎзМУ хабарлари. ЎзМУ илмий журнали. – Т., 2016. – № 1/5.- Б. 274-276(10.00.00. № 15).
10. Ахатова М. Ўзбек тили тасаввуфий лексик қатламида морфологик ясалниш//ЎзМУ хабарлари. ЎзМУ илмий журнали. – Т., 2017. № 1/4.- Б. 246-248(10.00.00. № 15).
11. Ахатова М. Ўзбек тилининг тасаввуф лексикасида зид маънолилик//ЎзМУ хабарлари, ЎзМУ илмий журнал. – Т., 2017. – № 1/6. Б. 321-322 (10.00.00. № 15).
12. Ахатова М. Mahmud Qoshg`ariyning Devon`idagi Tasavvuf Istilohlarining İlmiy-Nazariy Tadqiqi//Creation Process Of Necip Fazil`s Piece Çöle İnen Nur. Dede Korkut. (Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi). Mainz-Almanya/Gernany. Cilt 8/Sayı 18/ Nisan 2019. Volume 8/ Issue, 18 April, 2019. – Б. 170-178(10.00.00. № 26).

13. Ахатова М. Ўзбек Тасаввуф Асарларида Тимсоллар/(Хожа Аҳмад Яссавий Ва Бобораҳим Машраб Ижоди Мисолида). *Ўзбек Tasavvufi Eserlerde Semboller (Hoca Ahmet Yesevi Ve Babarrahim Mesrep İcadi Örneğinde) Symbols in Uzbek Sufi Literaru (In the case of Hodja Ahmed Yesevi and Babarrahim Mesrep Inventions)*. Dede Korkut. (Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi). Mainz-Almanya/Germany. Cilt 8/Sayı 19/ Nisan 2019. Volume 8/ Issue, 19 Avgust 2019. - Б. 284-291(10.00.00. № 26).

14. Ахатова М. Ўзбек луғатшунослиги муаммолари/Республика техник олий ўқув юртлирида тилларни ўқитишнинг долзарб муаммолари мавзуидаги Республика илмий конференцияси материаллари (Тошкент темир йўл муҳандислари институти). - Т., 2008. - Б. 59-61.

15. Ахатова М. Сайру сулукка доир шаръий сўзлар талқини/Тилшуносликнинг долзарб масалалари мавзуидаги Республика илмий-назарий конференцияси материаллари (Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети). - Т., 2015, 6-май. - Б. 172-174.

16. Ахатова М. Термин ва истилоҳ муаммоси/Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари мавзуидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари (Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети). - Т., 2016. - Б. 161-164.

17. Ахатова М. The terms designating value of the person in science about Tasavvuf (sufistike)/ The Eleventh European Konfernce on Languages, Literature and Linguistics//East West» Association for Advanced Studies and Higher Eiducation GmbH - Vienna, Avstria, 23 May, 2016. - S.71-75.

18. АхатоваМ. «Тасаввуф истилоҳларининг луғавий манбасига кўра таснифи (аффиксация усули)» (Кўкон, 2020) мавзуларидаги республика ва халқаро илмий-амалий конференцияларда. Tilshunoslikdagi zamonaviy yo'nalishlar: muammo va yechimlar. (Xalqaro ilmiy-amaliy onlayn konferensiya materiallari). Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi Andijon Davlat Universiteti. Andijon, 2020, 18-yanvar, Б. 689-690.

II бўлим (II part; II часть)

19. Ахатова М. Тасаввуфда сайру сулук тушунчаларининг ифодаланиши/Айюб Фуломов ва ўзбек тилшунослиги масалалари мавзуидаги илмий мақолалар тўплами(Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети). - Т., 2007. - Б. 58-59.

20. Ахатова М. Ўзбек тилида тармоқ изоҳли луғатлари яратишнинг аҳамияти/ Республика техник олий ўқув юртлирида тилларни ўқитишнинг долзарб муаммолари мавзуидаги Республика илмий конференцияси материаллари(Тошкент темир йўл муҳандислари институти). - Т., 2008. - Б. 58-59.

21. Ахатова М. Ўзбек тили ўқитишнинг долзарб муаммолари/ Республика техник олий ўқув юртлирида тилларни ўқитишнинг долзарб муаммолари мавзуидаги Республика илмий конференцияси материаллари (Тошкент темир йўл муҳандислари институти). - Т., 2008. - Б. 61-64.

22. Ахатова М. Тасаввуф илмида ишк билан боғлиқ тушунчаларнинг ифодаланиши/Тил ўргатиш ва унинг янги самарадор услублари (Мақола ва тезислар тўплами. Тошкент педиатрия институти). - Т., 2009. - Б. 10-12.

23. Ахатова М. Тасаввуф илмида илоҳий ишқ мақомларини ифодаловчи истилоҳлар/ Тил ўргатиш ва унинг янги самарадор услублари (Мақола ва тезислар тўплами. Тошкент педиатрия институти). - Т., 2009. - Б. 12-14.

24. Ахатова М. Пири муғоннинг шеърый асарларда келган мазмунлари ҳақида мулоҳазалар/Тил ўргатиш ва унинг янги самарадор услублари илмий-амалий анжуман материаллари (Тошкент педиатрия институти). - Т., 2009. - Б. 14-16.

25. Ахатова М. Тасаввуфий лексик қатламда вариантдорлик ходисаси/Тил ўргатиш ва унинг янги самарадор услублари (Мақола ва тезислар тўплами. Тошкент педиатрия институти). - Т., 2009. - Б. 17-19.

26. Ахатова М. “Ўзбек тилининг фаол сўзлар луғати”да тасаввуфий истилоҳларнинг ифодаланиши/Лингвист V (Илмий мақолалар тўплами. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети.Ўзбек филологияси факультети). - Т., 2014. - Б. 85-87.

27. Ахатова М. Умумлексикада қўлланилмайдиган тасаввуфий истилоҳлар/Ёш олимлар (Илмий мақолалар тўплами. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети). - Т., 2014. - Б. 72-74.

28. Ахатова М. Тасаввуф илмида тавҳидни ифодаловчи маънодош сўзлар хусусида мулоҳазалар/Миллий университет: фан, таълим, инновация (Илмий мақолалар тўплами. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети). - Т., 2015. - Б. 140-142.

29. Ахатова М.Тасаввуфий лексик қатламда от+фeyл андозаси воситасида ясалган бирикмалар/Лингвист VII (Илмий мақолалар тўплами. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ўзбек филологияси факультети). - Т., 2016 - Б. 19-21.

30. Ахатова М. Ўзбек тилининг тасаввуф лексикасида кўп маънолилиқ ходисаси/Тилшуносликнинг долзарб масалалари мавзудаги Республика илмий-назарий конференцияси материаллари (Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети). - Т., 2016, 6-май. - Б. 172-174.

31. Ахатова М., Бекмуродова. Д.Тасаввуф лексикасида семантик-синтактик усул билан ясалган истилоҳлар/Lingvist. (Илмий мақолалар тўплами. Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети). - Т., 2017.- Б. 62-63.

32. Ахатова М.Отображение образов влюбленного и возлюбленной в лироэпических произведениях суфистского характера на узбекском языке (на примере творчества Ходжа Ахмада Яссави и Боборахима Машраба)/EurasiaScience. XVIII Международная научно-практическая конференция (XVIII International Scientific-Practical conference. Part II). - Moscow, Russia: December, 15, 2018.-Б. 54-57.

33. Axatova M. O'zbek tilining izohli lug'at"larida tasavvuf istilohlari sharhi (I va II nashr, qiyosiy tahlil)/Lisoniy madaniyatni shakllantirish: tajriba, muammo va yechimlar mavzuidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (Nizomiy nomli TDPU Shahrisabz filiali). - 2020, 21-oktabr. - B. 47-53.

34. Axatova M. O'zbek tilidagi tasavvufiy tushunchalarni anglatuvchi til birliklarini lingvistik o'rganish xususida ayrim mulohazalar/Lisoniy madaniyatni shakllantirish: tajriba, muammo va yechimlar mavzuidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari(Nizomiy nomli TDPU Shahrisabz filiali).-Toshkent, 2020, 21-oktabr. - B.54-56.

Автореферат “Ойдин ва тиклар” журнали таҳририятида
таҳриридан ўтказилди

